

Σύγκριση

Τόμ. 17 (2006)

Ραγκαβής και Δουμάς: μια συνομιλία σε τόνους πυρίπνους

Βίκυ Καλαντζοπούλου

doi: [10.12681/comparison.10219](https://doi.org/10.12681/comparison.10219)

Copyright © 2016, Βίκυ Καλαντζοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καλαντζοπούλου Β. (2017). Ραγκαβής και Δουμάς: μια συνομιλία σε τόνους πυρίπνους. *Σύγκριση*, 17, 58–93.
<https://doi.org/10.12681/comparison.10219>

Ραγκαβής και Δουμάς: Μια συνομιλία σε τόνους πυρίπνους*

Το «Κέντρον Ερεύνης Ιστορίας Νεωτέρου Ελληνισμού» της Ακαδημίας Αθηνών εξέδωσε το 1997, από το αρχείο Ραγκαβή που έχει στην κατοχή του, τον *Χειρόγραφο Κώδικα αρ. 35* (με όχι τόσο προσεκτική ωστόσο, όπως θα έπρεπε, επιμέλεια των Ευθ. Σουλογιάννη και Ιφ. Μποτουροπούλου). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το κείμενο 87,¹ που φέρει τον τίτλο «Βιβλία όσα ανέγνωσα», στο οποίο ο Ραγκαβής καταγράφει στοιχεία που αφορούν τα διαβάσματά του των ετών 1846-1847. Μια τέτοια αποτύπωση των αναγνωστικών του ενδιαφερόντων, κατά το χρονικό διάστημα στο οποίο κάνει την εξόρμησή του στον χώρο της πεζογραφίας και δραστηριοποιείται ενεργά στην έκδοση του περιοδικού *Εντέρπη*,² θα μπορούσε να μας βοηθήσει να ερμηνεύσουμε κάποιες θεματικές κατευθύνσεις τόσο του έργου του όσο και ενδεχομένως του ίδιου του περιοδικού, και κυρίως να μας οδηγήσει σε πιθανό σημείο εκκίνησης κάποιου αφηγήματός του. Αυτό που θα επιχειρήσω, μεταξύ άλλων, να καταδείξω εδώ είναι πως ο κατάλογος αυτός, αν και χρονικά εξαιρετικά περιορισμένος, είναι πράγματι αποκαλυπτικός και προσφέρεται για ενδιαφέρουσες αναγνώσεις.³

Ας δούμε καταρχήν όσα αποτυπώνει ο Ραγκαβής στο παραπάνω χειρόγραφο και τα οποία αφορούν κατά κύριο λόγο το έτος 1846 (δώδεκα εγγραφές) και δευτερευόντως το 1847 (μια εγγραφή). Δύο από τις εγγραφές αφορούν αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, χωρίς να δηλώνεται το έργο τους (Πολύβιος [*Ιστορία*], Αθήναιος [*Δειπνοσοφιστής*]). Σε δύο άλλες καταγράφονται μόνον οι τίτλοι, χωρίς να δηλώνεται ο συγγραφέας (*Le Corricolo* [A. Dumas] και *Georges* [A. Dumas]), ενώ για τις υπόλοιπες εννέα τα στοιχεία είναι πλήρη:

Βιβλία όσα ανέγνωσα

1846.

- Πολύβιον, 4 Τόμ.
- Bazin,⁴ *Hist. de France sous Louis XIII*, 4 vol.
- 20 ans après,⁵ roman d'Al. Dumas (Mazarin, minorité de Louis XIV), 6 vol.
- Sur les manuscrits d'Herculanum,⁶ Brochure de J. Boot, 1841.
- Les chevaliers du Firmament.⁷ Roman de Paul Féval (Alphonse VI du Portugal, 1662)

- Piquillo Alliaga,⁸ roman de Scribe (Philippe III d' Espagne). 8 vol.
- Αθήναιος, 4 T.
- Les 3 mousquetaires,⁹ par A. Dumas. (Louis XIII et Richelieu). 6 vol.
- Ascanio. par le même. (Francois I et Benvenuto Cellini)¹⁰
- Le Corricolo. Naples.¹¹
- Georges. L'île de France.¹²
- Le pont des soupirs, par Touchard-la Fosse¹³ (Louis XIII). 2 vol.

1847.

- Politische Wochenstube.¹⁴ Lustspiel v. Prutz

Ο παραπάνω κατάλογος αποτυπώνει καταρχήν το ενδιαφέρον του Ραγκαβή για την ιστορία των αρχαίων αλλά και των νεότερων χρόνων, καθώς η συντριπτική πλειονότητα των έργων που αναφέρονται ρητά ή υπονοούνται (Πολύβιος [*Ιστορία*]), ανεξαρτήτως του είδους στο οποίο ανήκουν, έχουν ως κοινό παρονομαστή τους την ιστορία. Δεν είναι τυχαίο ότι τη μερίδα του λέοντος κατέχει το είδος του ιστορικού μυθιστορήματος, είδος που εξακολουθεί να γνωρίζει άνθιση στην Ευρώπη αυτά τα χρόνια. Στην Ελλάδα ωστόσο δεν είχε ακόμη έρθει η στιγμή του. Ούτε ο *Ιβανόης* είχε μεταφραστεί ούτε πρωτότυπα ιστορικά μυθιστορήματα είχαν δει το φως της δημοσιότητας, κάτι βέβαια που βρισκόταν προ των πυλών, καθώς η τριετία 1847-1850 θα αποδειχθεί αποφασιστικής σημασίας για το είδος.¹⁵ Και από αυτή την άποψη ο κατάλογος είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ρόλο σκαπανέως στο νεοεμφανιζόμενο είδος θα παίξει ο Α. Ρ. Ραγκαβής, τόσο ως μεταφραστής (*Οι ιππότες του στερεώματος*, 1847), όσο και ως συγγραφέας (*Ο αυθέντης του Μορέως*, 1850). Το ήμιου του καταλόγου καλύπτεται από μυθιστορήματα γάλλων συγγραφέων (Dumas, Scribe, Féval, Touchard-Lafosse), που αναβιώνουν σελίδες της νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας ή ιστορικής μυθολογίας και έχουν εκδοθεί –με εξαίρεση το *Le pont des soupirs* του Touchard-Lafosse– στην τριετία 1843-1846. Αν στα μυθιστορήματα αυτά προσθέσουμε την *Ιστορία* του Πολύβιου και την *Histoire de France* του A. Bazin, έχουμε μια ενδιαφέρουσα εικόνα των ποικίλων, ιστορικής θεματικής, αναγνώσεων του Ραγκαβή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (1846).

Ο κατάλογος των παραπάνω αναγνωσμάτων φαίνεται να συνδέεται στενά με την εμπλοκή του Ραγκαβή στην έκδοση της *Εντέρης* και με τον καθοριστικό ρόλο του στη γενικότερη διαμόρφωση της ύλης του περιοδικού. Και τούτο γιατί τέσσερα από τα αναφερόμενα στον κατάλογο μυθιστορήματα (*Les chevaliers du firmament*, *Piquillo Alliaga*, *Vingt ans après*, *Les trois mousquetaires*) δημοσιεύονται στο περιοδικό –στο κυρίως σώμα ή στο παράρτημα– σε μετάφραση του ίδιου (*Les chevaliers du firmament*),¹⁶ του Νικ. Δραγούμη (*Piquillo Alliaga*),¹⁷ του

εκδότη Γ. Καμπούρογλου (*Les trois mousquetaires*)¹⁸ και τέλος ψευδώνυμο με την υπογραφή *** (*Vingt ans après*).¹⁹ Στο περιοδικό παρόντες είναι επίσης ο Πολύβιος, με κείμενα από την *Ιστορία* του, αλλά και ο Αθήναιος, με αναφορές στο έργο του,²⁰ γεγονός που ενισχύει την παραπάνω υπόθεση. Με βάση δηλαδή τα περιεχόμενα της *Εντέρπη*, τα συγκεκριμένα βιβλία του καταλόγου πιθανότατα επελέγησαν με την προοπτική να αποτελέσουν μελλοντικές μεταφραστικές συνεργασίες του ίδιου ή και των άλλων συνεργατών του περιοδικού, καθώς είναι γνωστός ο συμβουλευτικός ρόλος του Ραγκαβή στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της *Εντέρπη*. «Η συμβολή του στο περιοδικό», σημειώνει η Λ. Χατζοπούλου, «δεν θα πρέπει να περιορίστηκε στο επίπεδο της δημοσίευσης, αλλά να επεκτάθηκε και στην επιλογή της ύλης, τη διάταξη των κειμένων, το περιεχόμενο των αγγελιών, κ.ά., αφού, όπως σημειώνει ο ίδιος, μετά την αποχώρησή του από την *Εντέρπη* (1850) η αποκλειστική σύνταξη και ευθύνη της έκδοσης έμεινε στον Γρηγ. Καμπούρογλου».²¹

Το μεγαλύτερο μέρος του καταλόγου καλύπτεται από έργα γραμμένα στη γαλλική γλώσσα (10),²² ακολουθούν τα έργα αρχαίων συγγραφέων (2) και, τέλος, με ένα έργο αντιπροσωπεύεται η γερμανική γλώσσα και λογοτεχνία. Σημαντική είναι η παρουσία του Αλέξανδρου Δουμά,²³ ο οποίος και θα κυριαρχήσει από τα μέσα του 19ου και για αρκετές δεκαετίες στον χώρο των μεταφράσεων,²⁴ ασκώντας μάλιστα με το έργο του επίδραση στην πρωτότυπη ελληνική, «λαϊκή» και μη, λογοτεχνία του 19ου αι.²⁵ Ωστόσο κανένα από τα έργα του που αναφέρονται στον κατάλογο δεν είχε ακόμα μεταφραστεί.²⁶ Στον Δουμά ανήκουν και τα δύο μη ιστορικά μυθιστορήματα του καταλόγου που καταγράφονται χωρίς ένδειξη συγγραφέως, τα *Le Corricolo*²⁷ και *Georges*.²⁸

Αξίζει να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στο *Le Corricolo*, καθώς ένα διήγημα του Ραγκαβή που δημοσιεύεται στην *Εντέρπη* στις 15 Δεκεμβρίου 1847, το «Εις τας κορυφάς», εμφανίζει αξιοπρόσεκτες θεματικές διασταυρώσεις με το έργο αυτό του Δουμά. Πρόκειται για ένα ταξιδιωτικό αφήγημα του γάλλου συγγραφέα –μέρος μιας τριλογίας–²⁹ το οποίο μοιάζει να λειτούργησε ως πηγή έμπνευσης για τον Ραγκαβή, προσφέροντάς του την πρώτη ύλη προκειμένου να συνθέσει το «περί ηφαιστειών» διήγημά του, ύλη βεβαίως που θα την εμπλουτίσει με πληθώρα εγκυκλοπαιδικών γνώσεων κατά τη συνήθη πρακτική του, αλλά και θα τη διαμορφώσει με βάση τη γνωστή στο έργο του ερωτική τριάδα (ωραία ηρωίδα, συμπαθής υποψήφιος για την καρδιά της και αντιπαθής αντίζηλος).³⁰ Την υπόθεσή μας αυτή έρχεται να ενισχύσει το γεγονός ότι ο αναγνώστης του διηγήματος του Ραγκαβή παρακολουθεί την αφήγηση μέσα από τα μάτια ενός

γάλλου ταξιδιώτη,³¹ που, όπως συμβαίνει και στο αφήγημα του Δουμά, παρεπιδημώντας στη Νάπολη, θα θελήσει να ζήσει την περιπέτεια της ανάβασης στον άκρως εμβληματικό, στα χρόνια της ρομαντικής εξόρμησης, κρατήρα του Βεζούβιου,³² ακολουθώντας τη διάσημη, από τον κάλαμο επιφανών ταξιδιωτών (Goethe, Mme de Staël, Chateaubriand, E. Quinet κ.ά.), διαδρομή.

Στο εκτενές³³ ταξιδιωτικό του αφήγημα ο Δουμάς μάς προσφέρει μιαν ενδιαφέρουσα τοιχογραφία³⁴ της Νάπολης και των περιχώρων της, των κατοίκων της και των παρεπιδημούντων σε αυτήν ξένων στα χρόνια της δυναστείας των Βουρβόνων, τοιχογραφία, την οποία διανθίζει και με συχνές αναφορές σε θρύλους και παραδόσεις της περιοχής, με ιστορικές αναδρομές στο κοντινό ή απώτερο παρελθόν αλλά και με πληθώρα ανεκδοτολογικού υλικού για τα μέλη της Αυλής ή γνωστά πρόσωπα της ναπολιτάνικης ζωής.³⁵ «Si les écrivains de la première moitié du dix-neuvième siècle», σημειώνει η Anne Marie Jaton, «conservernt de l'Idéologie des Lumières le concept d'ouverture à l'Autre et l'échange avec l'Étranger, ils n'en retiennent plus seulement ce qui est *raisonnable*, mais ils en exaltent les différences et les particularités. [...] Les voyageurs romantiques, [...] élisent la différence comme valeur nouvelle. Plus un lieu est distant (dans un univers mental), plus il est étrange et singulier – Naples, malgré sa proximité géographique relative, remplit à la perfection ces conditions– et plus il représente, pour l'homo romanticus, la mesure de sa propre singularité».³⁶ Χωρίς αμφιβολία, το οδοιπορικό του Δουμά, αναδεικνύοντας τις ιδιαιτερότητες χώρου και ανθρώπων, εντάσσεται απόλυτα στο παραπάνω πλαίσιο.

Πριν προχωρήσω στα σημεία εκείνα που θεωρώ ως πιθανά σημεία επαφής μεταξύ των δύο κειμένων, θα ήθελα παρενθετικά να σταθώ στην παρουσία μεταφρασμένων αποσπασμάτων του *Le Corricolo* στον περιοδικό τύπο του 19ου αι. Το πρώτο ίχνος εντοπίζεται στα 1851 στην *Εντέρηη*, όταν με τον τίτλο «Ο εκ νεκρών αναστάς ή ο ανεψιός του Καλιόστρου» δημοσιεύεται σε δύο συνέχειες το μεγαλύτερο μέρος του έκτου κεφαλαίου του *Le Corricolo*.³⁷ Η παρουσία του συγκεκριμένου αφηγήματος του Δουμά στον κατάλογο του 1846 δεν αφήνει καμία αμφιβολία πως πίσω από το αρχικό P. με το οποίο υπογράφεται η μετάφραση κρύβεται ο Α. Ρ. Ραγκαβής. Και ενώ δηλώνεται πως πρόκειται για κείμενο του Δουμά, δεν αναφέρεται πουθενά η πηγή του αποσπάσματος, με αποτέλεσμα να δημιουργείται η εντύπωση πως πρόκειται για αυτοτελές κείμενο του γάλλου συγγραφέα.³⁸ Το *Le Corricolo* εξάλλου προσφερόταν για τέτοιου είδους αποσπασματικές μεταφράσεις λόγω του αυτοτελούς χαρακτήρα πολλών ιστοριών του. Έτσι, στα 1872 και 1873, έχουμε τρεις³⁹ ακόμη δημοσιεύσεις αποσπασμάτων αντίστοιχων κεφαλαίων του αφηγήματος, δύο εκ των οποίων

φέρουν την υπογραφή του Νικόλαου Πολίτη. «Οι *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις* [...]» που μεταφράζει ο Ν. Πολίτης, σημειώνει η Αν. Στρώφων-Κυριακίδου, «απέχουν από τη ρομαντική αισθητική καθώς σχετίζονται ουσιαστικά με τον τρόπο ζωής, τα ήθη και έθιμα, τους θρύλους και τις παραδόσεις των κατοίκων των χωρών που ο συγγραφέας επισκεπτόταν. Με το σκεπτικό αυτό δεν πρέπει να εκπλήττει το γεγονός ότι ο Νικ. Πολίτης, ο μεγάλος πρωτοπόρος της ηθογραφίας της ζωής στην ελληνική ύπαιθρο, ασχολήθηκε με τον Αλέξ. Δουμά». ⁴⁰ Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Ν. Πολίτης μοιάζει πράγματι να θέλγεται από αυτή την πλευρά του οδοιπορικού –το επιβεβαιώνουν εξάλλου τα αποσπάσματα που επιλέγει–, μόνο που αυτή ακριβώς η πλευρά του αφηγήματος όχι μόνο δεν αντίκειται στη «ρομαντική αισθητική», αλλά παραπέμπει ευθέως σε μια από τις πλέον χαρακτηριστικές εκφάνσεις του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, καθώς ο ναπολιτάνος «Λαζαρόνος» –παρών και στα τρία αποσπάσματα– ⁴¹ αντιπροσωπεύει την κατεξοχήν ρομαντική φιγούρα ενός ευρωπαίου «ευγενούς αγρίου». ⁴² Μέσα από την αποτύπωση μάλιστα των ταξιδιωτικών εντυπώσεων για τη συγκεκριμένη τάξη της ναπολιτάνικης κοινωνίας μπορεί κανείς ν' ανιχνεύσει όψεις της καινούριας ματιάς που κομίζει ο ρομαντισμός αυτά τα χρόνια: «Ils traversèrent d'abord la rue de Tolède, et virent les lazzeroni couchés sur les pavés, ou retirés dans un panier d'osier, qui leur sert d'habitation jour et nuit. Cet état sauvage qui se voit là mêlé avec la civilisation, a quelque chose de très-original». Πρόκειται για απόσπασμα από την *Corinne* (1807) της Mme de Staël, ⁴³ έργο στο οποίο είναι εμφανής η γοητεία που έχει αρχίσει πλέον να ασκεί το ιδιαίτερο, το ξεχωριστό – μια αλλαγή βλέμματος, ⁴⁴ μ' άλλα λόγια, που θ' αποτυπωθεί με ένταση στις δεκαετίες που ακολουθούν. ⁴⁵ Όσο για τον Δουμά, θα αναφερθεί συχνά στους «Λαζαρόνους» και θα τους αφιερώσει τα κεφάλαια 8, 9 και 24 του αφηγήματός του («Le Lazzarone», «Le Lazzarone et l'Anglais» και «Saint Joseph»), επισημαίνοντας με θλίψη μάλιστα τον κίνδυνο εξαφάνισης αυτής της, καθό ιδιαίτερης, άκρως ενδιαφέρουσας για τη ρομαντική ιδιοσυγκρασία κοινωνικής ομάδας. «Hélas! Le lazzerone se perd: celui qui voudra voir encore le lazzerone devra se hâter. Naples éclairé au gaz, Naples avec des restaurants, Naples avec ses bazars, effraie l'insouciant enfant du môle. Le lazzerone, comme l'Indien rouge se retire devant la civilisation». ⁴⁶ Σε αντίθεση με τη Mme de Staël και τον Δουμά –που με το έργο τους οριοθετούν μια περίοδο έξαρσης για το ρομαντικό ταξίδι στην Ιταλία–, στα 1766, όταν το «ιδiaίτερο» ως αξία δεν θα έχει ακόμα προβληθεί, ο αβάς J. Richard θα σκιαγραφήσει τη συγκεκριμένη τάξη με χρώματα μελανά, σημειώνοντας μεταξύ άλλων: «En descendant de carrosse à Resina, nous fûmes investis par un tas d'hommes, les plus grossiers et les plus misérables en

apparence, que l'on puisse imaginer: ce sont les habitants les plus pauvres de ce riche pays; il semble que l'aridité de la lave, sa stérilité et sa dureté ayant passé en partie sur la physionomie et dans les manières de ces gens qui crient, plutôt qu'ils ne parlent, un langage barbare et presque inintelligible». ⁴⁷

Για το θέμα που μας απασχολεί, τη σχέση δηλαδή του διηγήματος του Ραγκαβή με το αφήγημα *Le Corricolo*, ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφάλαιο του τελευταίου που έχει ως τίτλο «Le carucin de Resina». Στο κεφάλαιο αυτό ο Δουμάς αποφασίζει, όπως χαρακτηριστικά λέει, να «υποβάλει τα σέβη του» στον ξακουστό Βεζούβιο, το ηφαίστειο που είδε τη φήμη του να γιγαντώνεται χάρη «στις αφηγήσεις των ταξιδιωτών, στις υπερβολές των οδηγών, στον θαυμασμό των Άγγλων, που μέσα στον φιλανθρωπικό τους ενθουσιασμό θα δίνουν την περιουσία τους και τις γυναίκες τους από πάνω, προκειμένου να δούνε για μια ακόμα φορά τη Νάπολη και τα περίχωρά της να φλέγονται». ⁴⁸ Οδηγός του σε αυτή την εξόρμηση και φύλακας άγγελός του στις κακοτοπιές ένας ναπολιτάνος αμαξάς, ο Francesco, που θα τον συντροφεύσει παράλληλα και με τις περίεργες διηγήσεις του. Όπως και τόσοι πριν από αυτόν ταξιδιώτες, επιφανείς ή μη, έτσι και ο Δουμάς θα καταγράψει τους απαραίτητους, πριν από τον κρατήρα του ηφαιστείου, σταθμούς, με τελευταίο εκείνον του Ερημητηρίου, προσθέτοντας τη δική του πινελιά στο αμφιλεγόμενο πρόσωπο του Ερημίτη. Εκεί, σύμφωνα με τα ειωθότα, ⁴⁹ θα γευματίσει ελαφρά και θα γευτεί τον περίφημο οίνο *lacrigma Christi*, σχολιάζοντας ωστόσο ειρωνικά το υπερβολικό κόστος του «χριστιανικού» αυτού γεύματος. ⁵⁰ Όσο για το υπόλοιπο και κυριότερο μέρος της εξόρμησης, θα περιοριστεί στο να παραπέμψει τον αναγνώστη σε τρεις σχετικές σελίδες από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Chateaubriand (1804) ⁵¹ – παραπομπή που είναι έμμεση καταγγελία των ταξιδιωτικών κλισέ της εποχής του. «La visite au Vésuve qui ne manque dans aucun récit», σημειώνει η Anne Marie Jaton, σχολιάζοντας το διακειμενικό αυτό στοιχείο του Δουμά, «devient un stéréotype, et les voyageurs se citent les uns les autres, inventant des anecdotes et des images comme celle de la visite à l'ermite, qui se retrouvent immuablement de texte en texte, à tel point que Dumas dénonçant le cliché, commente ironiquement: “Après avoir remercié notre excellent ermite, je montai jusqu'à la bouche du volcan, et je descendis jusqu'au fond du cratère. Le lecteur trouvera mes expressions exactes magnifiquement rendues dans trois admirables pages de Chateaubriand, qui avait accompli avant moi la même ascension et la même descente”». ⁵²

Στο κεφάλαιο αυτό αξίζει να προσεχθεί ιδιαίτερα μια από τις παρένθετες αφηγήσεις του ναπολιτάνου αμαξά, καθώς παρουσιάζει ορισμένες αντιστοιχίες

με ανάλογη αφήγηση στο διήγημα του Ραγκαβή. Προτού ωστόσο αναφερθούμε στην παραπάνω αφήγηση, προέχει η συνοπτική σκιαγράφηση του βασικού θεματικού άξονα του διηγήματος του Ραγκαβή.

Αφηγητής στο διήγημα του Ραγκαβή, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ένας γάλλος ταξιδιώτης⁵³ που αναχωρεί από τη Νάπολη μετά τη δύση του ηλίου, με τη συνοδεία ενός «Λαζαρόνου», για τον Βεζούβιο, με σκοπό να αντικρίσει την ανατολή από την κορυφή του ηφαιστείου.⁵⁴ Θα φτάσει και αυτός στο περίφημο Ερημητήριο –«μικρόν καταγώνιον, καλούμενον “ο οίκος των ερημιτών”»–,⁵⁵ θα γεντεί το ανάλογο πρόγευμα συνοδευόμενο από τον απαραίτητο οίνο τον λεγόμενο «Χριστού δάκρυ», θα διατυπώσει τις ίδιες με τον Δουμά παρατηρήσεις για το υπερβολικό κόστος του «χριστιανικού» γεύματος⁵⁶ και θα καταλύσει στο μοναδικό δωμάτιο, όπου και θα γνωρίσει όλα –πλην ενός– τα πρόσωπα του αφηγήματος. Πρόκειται για μια τριμελή αγγλική οικογένεια, τους Βλακβύρν –πατέρα, μητέρα και κόρη, της οποίας «το κάλλος δεν αναλύεται»– και ένα ακόμα νεαρό άτομο, επίσης αγγλικής καταγωγής, «καθηγητήν του Πανεπιστημίου της Οξφόρτης, και μέλος της Βασιλικής εταιρείας των φυσιοδιφών», τον Φόστερ –«φυσιογνωμίας ευγενεστάτης» και με «οφθαλμούς γλαυκούς, μεγάλους, αλλ’ ιλαρούς και μελαγχολικούς»–, στο πρόσωπο του οποίου ο αναγνώστης δεν θ’ αργήσει ν’ αναγνωρίσει τον καλό υποψήφιο για την εκλεκτή του διηγήματος. Σημαντική η παρουσία και ενός σκύλου, του Ακταίωνα,⁵⁷ που ακολουθεί πιστά στις εξορμήσεις του τον κύριό του, τον Φόστερ, θυμίζοντας τον αντίστοιχο Milord του ζωγράφου Jadin, φίλου και συνοδοιπόρου του Δουμά στη συγκεκριμένη τριλογία. Τις ώρες της αναμονής πριν από την ανάβαση, ο Φόστερ, παρακινούμενος από τις ερωτήσεις της νεαρής Κλάρας Βλακβύρν –κατά τη συνήθη πρακτική του Ραγκαβή–,⁵⁸ θα εντυπωσιάσει την ομήγυρη με τις περί ηφαιστειών γνώσεις του, δίνοντας την ευκαιρία στον Ραγκαβή να επιδοθεί στον προσφιλή του εγκυκλοπαιδισμό και να φορτώσει την πλασματική του αφήγηση με μια πληθώρα πληροφοριών γύρω από τα γνωστότερα ηφαίστεια του κόσμου.⁵⁹ Εμφανής μ’ άλλα λόγια και εδώ όχι μόνο ο τερπνός αλλά και ο ωφέλιμος χαρακτήρας του διηγήματος. Στη συνέχεια, ένα απροσδόκητο γεγονός –απαραίτητος μοχλός της ρομαντικής πεζογραφίας–, η άφιξη στο Ερημητήριο ενός άγγλου αριστοκράτη, του Λόρδου Καρτουόρθ, θα έρθει να διαταράξει σχέσεις και διαθέσεις των μελών της συντροφιάς. Από εδώ και πέρα, και καθ’ όλη τη διάρκεια της εκδρομής, ο αναγνώστης γίνεται μάρτυρας ενός αγώνα εντυπώσεων ανάμεσα στον σεμνό και συμπαθή Φόστερ, που εξακολουθεί, ματαίως πλέον, να καταθέτει τις ενδιαφέρουσες γνώσεις και εμπειρίες του από τις εξορμήσεις του στα ανά τον κόσμο ηφαίστεια, και στον αλαζόνα και στο έπακρο αντιπαθή

Καρτουόρθ, που κομπάζει, όπως θα δούμε παρακάτω, για τα «ανδραγαθήματά» του με απίστευτο κυνισμό. Και οι δύο στοχεύουν στην κατάκτηση της αφελούς –κατά τη συνήθη και πάλι συνταγή του Ραγκαβή– ηρωίδας, που αδυνατεί να αντικρίσει την πραγματικότητα παρά τις οφθαλμοφανείς και καταδικαστικές για τον χαρακτήρα του Καρτουόρθ διαφορές, έτσι όπως αυτές προβάλλουν μέσα από τις εναλλασσόμενες αφηγήσεις των δύο αντιπάλων.

Η ομήγυρη θα φτάσει στον κρατήρα του ηφαιστείου, αφού ο αφηγητής περιγράφει τις δυσκολίες της ανάβασης και τη μορφολογία του χώρου με όρους που απαντούν συχνά στα οδοιπορικά της δικής του αλλά και παλαιότερης εποχής, όπως: «Η ανάβασις ήτον ορθή, τραχεία, και δύσκολος. Το έδαφος συνέκειτο όλον από κινητάς τέφρας, και λάβας συντρίμματα, ώστε πολλάκις ωλισθαίνομεν μετ' αυτού του εδάφους, και αναβάντες πέντε βήματα, κατεβαίνομεν δέκα».⁶⁰ Τα ίδια που παρατηρούσε λ.χ. και ο Charles De Brosses έναν αιώνα πριν: «on marche là-dessus avec une fatigue inconcevable. Toutes ces mottes de mâchefer roulent incessamment sous les pieds et vous font, grâce à la détestable rapidité du terrain, descendre deux toises, quand vous croyez monter d'un pas».⁶¹ Αλλά και οι αναφορές σε παλαιότερες εκρήξεις του ηφαιστείου, όπως σε αυτή του 1779, θα μπορούσαν να έχουν αντληθεί από αντίστοιχες αφηγήσεις αυτοπτών μαρτύρων, όπως π.χ. εκείνη του W. Hamilton,⁶² επίσημου απεσταλμένου της Royal Society of London –να παραπέμπει άραγε σε αυτόν ο πλασματικός Φόστερ;– ή του Giovanni Maria della Torre,⁶³ καθώς αποσπάσματά τους βρίσκει κανείς συχνά σε μεταγενέστερα οδοιπορικά.⁶⁴ «Μετ' αυτήν δε περιέγραψε την τρομεράν έκρηξιν του 1779, καθ' ήν εξεσφενδόνισε το όρος πλήθος βράχων γιγαντιαίων, κατεσύντριψεν υπό των όγκων αυτών τας πέριξ επαύλεις, επλήρωσε τας κοιλάδας, ανήψεν εις τα δάση απεράντους πυρκαϊάς, και εις το σκότος της νυκτός εφάνη εις τους εντρόμους περιοίκους ολόκληρον ως κολοσσιαία περίφλεκτος πυραμίς»,⁶⁵ σημειώνει ο Ραγκαβής, ενώ παρόμοιες είναι και οι πληροφορίες του Della Torre: «Le samedi au soir, les flammes, beaucoup de fumée et des pierres enflammées furent lancées vers Ottajano, et mirent le feu à un bois, ainsi qu'à plusieurs habitations. [...] Le même soir du 8, vers les neuf heures [...] tout-à-coup il s'en élança un amas de pierres enflammées, qui formoient dans leur projection une masse de feu dont la base était le crater même du Vésuve, et qui, s'élevant peu à peu, formoient un cylindre enflammé d'une hauteur prodigieuse [...]. Ce spectacle était nouveau et n'avait point existé dans les autres éruptions dont j'ai été témoin, ainsi que cette colonne formidable qui a caractérisé cette éruption».⁶⁶ Τα ίδια θα μπορούσε κανείς να επισημάνει και για επιμέρους παρατηρήσεις των ηρώων του Ραγκαβή, που ενίοτε ηχούν παρόμοια με αντίστοιχες

προγενέστερων ταξιδιωτών, όπως λ.χ. τα ακόλουθα λόγια της Κλάρας και του αφηγητή: «Ακούων μας να γελώμεν κατ' αυτόν τον τρόπον, είπε μειδιώσα η Μις Κλάρα προς τον πατέρα της, τίς ήθελεν ειπεί ότι καθήμεθα επί του ηφαιστείου! –Και μήπως, είπον εγώ, μυριάδες ανθρώπων δεν κάθηνται επί του ηφαιστείου τούτου, και δεν εκάθησαν επ' αυτού προ αιώνων και όμως έζησαν γελώντας, και εύθυμοι και ευδαίμονες;»,⁶⁷ λόγια που θυμίζουν τα όσα σημείωνε στο οδοιπορικό του, για παράδειγμα, ο Ch. Dupaty: «C'est donc là ce formidable volcan qui brûle depuis tant de siècles, qui a submergé tant de cités, qui a consumé des peuples, qui menace à toute heure cette vaste contrée, cette Naples où, dans ce moment, on rit, on chante, on ne pense seulement pas à lui».⁶⁸ Όσο για την εμπειρία του Φόστερ να πατήσει στη φλεγόμενη λάβα του ισλανδικού ηφαιστείου χωρίς σοβαρές επιπτώσεις, θυμίζει την αντίστοιχη εμπειρία του Goethe κατά τη διάρκεια της τρίτης ανάβασής του στον Βεζούβιο.⁶⁹

Στην τελευταία ενότητα του διηγήματος, όταν η εκδρομή θα είναι πλέον παρελθόν, ο αφηγητής θα μας πληροφορήσει για την πορεία και την αίσια κατάληξη του ειδυλλίου Κλάρας και Καρτουόρθ αλλά και τη συνεπακόλουθη αναχώρηση του «σιωπηλού, κατηφή και μονήρους» Φόστερ από τη Νάπολη. Ο ίδιος δε θα κατευθυνθεί στη Σικελία και θα επισκεφθεί ένα ακόμη εμβληματικό ηφαίστειο αυτής της περιόδου, την Αίτνα.⁷⁰ Εκεί θα συναντήσει, ως άλλον René, στο χείλος του κρατήρα τον Φόστερ και τον σκύλο του. «Και δεν ήτο τόσο εύκολον να γνωρίσω τον κ. Φόστερ», σημειώνει. «Οι οφθαλμοί του, οι τόσο γλυκείς και ιλαροί άλλοτε, είχαν βυθισθεί εις τας κόγχας των, και εφάνοντο φλεγόμενοι υπό πυρετού. Το μέτωπόν του [...] είχε ρυτιδωθεί ως υπ' οξείας οδύνης και η κεφαλή του έκλινεν ουχί ως άλλοτε ελαφρώς καμπτομένη υπό την σκέψιν, αλλά πιεζομένη υπό της δυστυχίας». Το τέλος του δράματος δεν αργεί, και τη λύση θα τη δώσει άθελά του ο αφηγητής, που ομολογεί στον απελπισμένο Φόστερ τον γάμο της αγαπημένης του, επισπεύδοντας έτσι την, ούτως ή άλλως, προδιαγεγραμμένη, αυτοχειρία⁷¹ του ήρωα στον φλεγόμενο κρατήρα. Τραγική φιγούρα ο πιστός του σκύλος, ο Ακταίων, που αρνείται πεισματικά να εγκαταλείψει το χείλος του κρατήρα.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στο *Le Corricolo* του Δουμά και στην παρένθετη ιστορία του ναπολιτάνου αμαξά και πρώην αγωγιάτη Francesco. Σ' αυτήν, όπως και στην περίπτωση του διηγήματος του Ραγκαβή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, νεαροί εκπρόσωποι της αγγλικής αριστοκρατίας για να διασκεδάσουν την πλήξη τους δεν θα διστάσουν να θυσιάσουν ένα ζωντανό, επιδεικνύοντας μάλιστα εντυπωσιακή βαναυσότητα. Στη διήγηση του Francesco, δύο νεαροί μιλόρδοι θα του αγοράσουν όσο όσο τον γαΐδαρό του και στη συνέχεια με άγριο γέλιο

θα σπρώξουν το ανυποψίαστο ζώο στον κρατήρα του Βεζούβιου, προκειμένου να παρακολουθήσουν τη διαδρομή που θα ακολουθήσει το καρβουνιασμένο κουφάρι του. Στο αφήγημα του Δουμά το παραπάνω περιστατικό έρχεται να προστεθεί ως μια ακόμα ψηφίδα στην ούτως ή άλλως αρνητικά σκιαγραφημένη φυσιογνωμία του άγγλου ταξιδιώτη⁷² σε όλο το έργο του. Στο «Εις τας κορυφάς» από την άλλη, μια αντίστοιχη διήγηση από στόματος Καρτουόρθ επιτρέπει στον Ραγκαβή να υπερτονίσει τις αρνητικές πλευρές του χαρακτήρα του αντιπαθούς, αποκλειστικά, ήρωά του, που δεν θα διστάσει, στην περίπτωση του, να θυσιάσει τον ίδιο του τον σκύλο, παρακινώντας τον να πηδήξει στα αναβράζοντα νερά μιας ηφαιστειογενούς λίμνης, στις μακρινές Αζόρες. Κίνητρο της εγκληματικής πράξης του, να αποδείξει στους φίλους και συνταξιδιώτες του τη μέχρι θανάτου ευπείθεια του ζώου και να κερδίσει ένα στοίχημα.⁷³ Θα κλείσει δε την ωμή εξιστόρησή του με έναν επίλογο απαράμιλλου κυνισμού: «Ο σκύλος τότε συνάψας όλας του τας δυνάμεις, ερρίφθη εις το βράζον ύδωρ· αλλά μόλις εβυθίσθη εις αυτό, έστρεψε την κεφαλήν προς εμέ, μίαν μόνην υλακήν αφήκε, και εξέπνευσεν. Ότε κατωρθώσαμεν να τον οψαρεύσωμεν οπίσω, ήτον εις την τιμή μου βραστός, βραστότερος παρά το καλήτερον βειφ-στεκ. Δεν είναι τούτο τυφλή υπακοή; [...] Και ταύτα λέγων εγέλα ο Λόρδος μεγαλοφώνως».⁷⁴

Πιστεύω πως την ιδέα του συγκεκριμένου περιστατικού ο Ραγκαβής τη δανείστηκε από την ανάλογη αφήγηση του ναπολιτάνου αμαζά του έργου του Δουμά, μόνο που στο δικό του αφήγημα η πράξη του λόρδου Καρτουόρθ δεν αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου ανεκδοτολογικού σχολιασμού μιας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας, όπως στην περίπτωση του Δουμά, αλλά συμπληρώνει τη διαγραφή ενός ατομικού πορτρέτου, που ωστόσο θα φιλοτεχνηθεί με τις ίδιες ακριβώς μελανές αποχρώσεις που συναντάμε, σε ευρύτατη κλίμακα, στα οδοιπορικά των γάλλων ταξιδιωτών. Μ' άλλα λόγια, την persona του Καρτουόρθ ο Ραγκαβής μοιάζει να την έχει φιλοτεχνήσει με την τεχνική του κολάζ· ένα κολάζ στερεοτύπων που παραπέμπει ευθέως στις καρικατούρες των Άγγλων που κυκλοφορούν ευρύτατα στον λογοτεχνικό ορίζοντα της εποχής.⁷⁵ Έτσι λ.χ., ορισμένες πτυχές του συγκεκριμένου ήρωα φέρνουν στον νου τον Άγγλο που διακωμωδεί ο Joseph d'Estourmel στο οδοιπορικό του: «το μόνο που αγαπάει στην πραγματικότητα είναι το κυνήγι. Εγώ του μιλώ για αρχαιότητες και εκείνος για μπεκάτσες».⁷⁶ ή η αρνητική του στάση απέναντι στην ποίηση, και ειδικότερα απέναντι στον Byron, παραπέμπει στα όσα σημείωνε ο Ch. Marchal στο αντιπροσωπευτικό για την εποχή του –δεκαετία του 1840– εγχειρίδιο ηθών, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Physiologie de l'Anglais*: «ο Άγγλος ελάχιστα υπερηφανεύεται για τους ποιητές του και σπανίως τους εκτιμά».⁷⁷ Αλλά και η έλλειψη ενθου-

σιασμού που διακρίνει τον Καρτουόρθ μπροστά στον κρατήρα του Βεζούβιου («τί είναι τα περίφημα αυτά ηφαίστεια; ολίγη φλοξ και ολίγος καπνός εκ μιας σκοτεινής τρύπας. Έχω πέντε ηφαίστεια εις το μαγειρείον μου»),⁷⁸ θυμίζει τη Miss Lydia στην *Colomba* του Mérimée, για την οποία «ο Βεζούβιος εν ώρα εκρήξεως μόλις και υπερέχει των καμινάδων των εργοστασίων του Burmingham».⁷⁹ Ας προστεθεί τέλος ένα ακόμα τυπικό εθνοστερεότυπο που αποτυπώνεται στην εν λόγω persona, αυτό του σπληνιόντος Άγγλου ή «σπληνικού της Αλβιώνος», για να χρησιμοποιήσω τη χαρακτηριστική έκφραση του Ιω. Παπαδιαμαντόπουλου στο ποίημά του *Η Βονωνία (Ανάμνησις Ιταλίας)*,⁸⁰ καθώς ο Καρτουόρθ φτάνει στο νησί Κόρβο με στόχο την «ανακάλυψιν τόπου τινός αγνώστου εισέτι εις την πλήξιν και εις τον σπλήνα».⁸¹

Το περιστατικό του στοιχήματος, που έρχεται να ολοκληρώσει τη στερεοτυπική σκιαγράφηση του Άγγλου, λειτουργεί ως χαριστική βολή στον ούτως ή άλλως καταδικασμένο στη συνείδηση του αναγνώστη, πεζό και αντιρομαντικό Καρτουόρθ.⁸² Τη φαντασία του Ραγκαβή πιθανόν να τροφοδότησε εκτός των άλλων και η εμπειρία, ευτυχώς όχι μοιραία για τη ζωή του και κυρίως όχι σχεδιασμένη από το αφεντικό του, που έζησε ο Milord —αξίζει να προσεχθεί η επιλογή του ονόματός του—, ο σκύλος του συνοδοιπόρου του Δουμά, κατά τη διάρκεια μιας εκδρομής στο ηφαιστειογενές νησί Vulcano. Το περιστατικό αποτυπώνεται στο *Le Capitaine Aréna*,⁸³ δεύτερο τόμο της (ιταλικής εμπνεύσεως) τριλογίας του Δουμά, που ναι μεν δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο με τα αναγνώσματα του 1846, αλλά και δεν αποκλείεται να είχε διαβάσει ο Ραγκαβής στο παρελθόν. Εξάλλου, αναφορά στο συγκεκριμένο περιστατικό έχουμε και στο *Le Corricolo*, με αφορμή τη σχεδιαζόμενη ανάβαση του Δουμά στον Βεζούβιο: «Jadin refusa de m'accompagner dans ma nouvelle ascension, prétendant que son croquis n'en serait plus exact s'il ne quittait pas sa fenêtre, [...]. 'A l'entendre, le Vésuve était un volcan éteint depuis plusieurs siècles, comme la Solfatare ou le lac d'Aguano; seulement le roi de Naples y faisait tirer de temps à autres un petit feu d'artifice à l'intention des Anglais. Quant à Milord, il partagea complètement l'avis de son maître: l'intelligent animal, après son bain dans les eaux bouillantes de Vulcano et son passage dans les sables brûlants de Stromboli, était parfaitement guéri de toute curiosité scientifique».⁸⁴

Στο *Le Capitaine Aréna* ο Milord βουτάει στα αναβράζοντα νερά ενός υποθαλάσσιου ηφαιστείου, προκειμένου να αρπάξει το αβγό που είχαν βυθίσει ο Δουμάς και η συντροφιά του δοκιμάζοντας τη θερμοκρασία βρασμού των υδάτων. Θα γλιτώσει ως εκ θαύματος και θα σωθεί χάρη στην έγκαιρη επέμβαση του αφεντικού του. Αντίστοιχα στο «Εις τας κορυφάς», ο Καρτουόρθ και η

παρέα του, όταν βρεθούν στην ηφαιστειογενή λίμνη των Αζορών, θα καταφύγουν και αυτοί στον ίδιο πειραματισμό: «Αλλά το ύδωρ τούτο είναι τόσο θερμόν, ώστε εν δεύτερον του λεπτού αφήναμεν το αυγόν εις αυτόν, και έβραζεν».⁸⁵ Μόνο που στη δική τους περίπτωση ο σκύλος δεν θα βουτηξει από μόνος του στα αναβράζοντα νερά της λίμνης, αλλά παρακινούμενος από το ίδιο του το αφεντικό.

Το γεγονός, τέλος, ότι ο Ραγκαβής επιλέγει να βάλει επί σκηνής τους συγκεκριμένους ξένους ταξιδιώτες –τον γάλλο αφηγητή παρέα με τους άγγλους συνοδοιπόρους του–, εικονογραφώντας έτσι τη ναπολιτάνικη πραγματικότητα της εποχής, όταν οι δύο αυτές πολυπληθείς ομάδες ξένων ταξιδιωτών διασταυρώνονταν και έδιναν ένα ιδιαίτερο χρώμα στη ζωή της πρωτεύουσας του «Βασιλείου των Δύο Σικελιών», δεν είναι διόλου τυχαίο πιστεύω, καθώς αυτό το ιδιαίτερο χρώμα αποτυπώνεται και στις σελίδες του ταξιδιωτικού αφηγήματος του Δουμά.⁸⁶

Θεωρώ πως τα παραπάνω στοιχεία μας επιτρέπουν την υπόθεση πως είναι βάσιμη μια ενδεχόμενη συνομιλία μεταξύ των δύο κειμένων. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί πως πέρα από το *Le Corricolo*, που πιθανότατα του προσέφερε την αρχική ιδέα, ο Ραγκαβής, ως αναγνώστης της σύγχρονης του ευρωπαϊκής λογοτεχνίας αλλά και του περιοδικού τύπου της εποχής του, ελληνικού και ξένου, είχε στη διάθεσή του, προκειμένου να συνθέσει το διήγημά του, άφθονο, ποικίλης υφής και προέλευσης υλικό.

Ήδη από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αι., το ηφαίστειο ως «état d'âme» αφήνει το πυριλαμπές αποτύπωμά του σε ικανό αριθμό έργων της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Ρομαντικοί ήρωες στέκουν εκστατικοί στα χείλη των κρατήρων,⁸⁷ αναγνωρίζοντας συχνά τον εαυτό τους στην πυρακτωμένη λάβα και αναλογιζόμενοι τα της ανθρώπινης μοίρας. Την αυλαία, όπως έχει ήδη επισημάνει ο J. Voisine σε ενδιαφέρον μελέτημά του,⁸⁸ ανοίγει ο περίφημος στην εποχή του Croli, ήρωας του μυθιστορήματος *Letters of an Italian Nun and an English Gentleman*, που εκδόθηκε στα 1781 ως μετάφραση δήθεν αντίστοιχου μυθιστορήματος του J. J. Rousseau. Ο Croli, περιγράφοντας σε επιστολή προς την αγαπημένη του τον Βεζούβιο, της γράφει: «[Naples is] the most beautiful city of the universe [...] the only object which can engage my attention is the angry volcano, that is now casting forth its burning entrails. [...] What, can nothing but sights of horror attract my notice, or is that I also bear a consuming flame within me, and look towards the labouring mountain as an emblem of myself?». Ακολουθεί μια πλειάδα ρομαντικών ηρώων, με επιφανέστερο τον

René⁸⁹ του Chateaubriand, που πιθανότατα χρησίμευσε στον Ραγκαβή ως πρότυπο προκειμένου να σκιαγραφήσει τον δικό του μελαγχολικό και απελπισμένο Φόστερ, ο οποίος, λίγο πριν ριφθεί «εις το φλογερών χάσμα», ενθυμούμενος τον άλλο διάσημο αυτόχειρα της αρχαιότητας, τον Εμπεδοκλή, που είχε τερματίσει τον βίο του στον ίδιο χώρο, θα σημειώσει σε μια κόλλα χαρτί που θα εγχειρίσει στον αφηγητή: «Πίστευσον ότι ο Εμπεδοκλής ερρίφθη εις τον κρατήρα της Αίτνης, διότι κατετίκετο υπό ανιάτου πόνου, όπως εις τας φλόγας αυτής οβέση της ψυχής του τας φλόγας».⁹⁰ Η εικόνα του ηφαιστείου ως αναπαράσταση της φλεγόμενης καρδιάς κάνει την εμφάνισή της στα χρόνια του προρομαντισμού και στην ελληνική γραμματεία, στο πλαίσιο της φαναριώτικης ποίησης: «Αυτό στήθος δεν μοιάζει, / φλόγες τόσες αφού βγάζει, / είναι Αίτνης το βουνό», διαβάζουμε λ.χ. σε ένα από τα ερωτικά τραγούδια που ο Ρήγας ενσωματώνει στο πρώτο διήγημα («Ο νέος εξωμερίτης») του *Σχολείου των ντελικάτων ερασιών* (1790).⁹¹ Λίγες δεκαετίες αργότερα και ο Οδοιπόρος, στο ομώνυμο ποίημα του Π. Σούτσου (1831), θα επιστρατεύσει την Αίτνα προκειμένου να υπογραμμίσει το μέγεθος των παθών του: «Η χιονισμένη κόμη μου Αίτναν παθών σκεπάζει», θα πει καταφεύγοντας στο ίδιο στερεότυπο.⁹²

Αλλά και ταξιδιώτες, λογοτέχνες και μη, θα βαδίσουν στα ίχνη των πλασματικών ηρώων. «Je montai au Vésuve et descendis dans son cratère. Je me pillais: je jouais une scène de *René*», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Chateaubriand στα απομνημονεύματά του.⁹³ και θα σταθούν εκστατικοί μπροστά στο μεγαλείο της φύσης, αποτυπώνοντας στα οδοιπορικά τους όψεις αυτής της καινούριας ευαισθησίας που τους παρακινεί σε στοχασμούς γύρω από τα ανθρώπινα. «On peut faire ici des réflexions philosophiques et prendre en pitié les choses humaines. Qu'est-ce qu'en effet que ces révolutions si fameuses des empires auprès des accidents de la nature qui changent la face de la terre et des mers?», αναρωτιέται και πάλι ο Chateaubriand μπροστά στον κρατήρα του Βεζούβιου στα 1804.⁹⁴ Ένας άλλος ταξιδιώτης πριν απ' αυτόν, ο Ch. Dupaty, που, όπως έχει ήδη επισημανθεί,⁹⁵ στο έργο του μπορεί ν' ανιχνεύσει κανείς τα πρώτα φανερώματα αυτού του διαφορετικού βλέμματος απέναντι στη φύση, θα γράψει στα 1788: «J'ai tracé ces deux lignes sur le sommet du Vésuve, à la lueur d'une éruption. C'est comme une médaille que j'ai frappée, pour constater mon voyage; pour rappeler, un jour, à ceux de mes enfans qui viendroient assister aussi à cet admirable incendie, ce moment de la vie de leur père; pour embellir encore à leurs yeux, de ce souvenir, un tableau si magnifique.[...] J'étais vraiment en extase. Ce désert! Cette hauteur! Cette nuit! Ce mont enflammé! Et j'étais là!». ⁹⁶ Αποτυπώσεις παρόμοιας τάξης βρίσκει κανείς διάσπαρτες σε όλο τον 19ο αιώνα.⁹⁷ Να

προσθέσω εδώ ένα μόνο ενδιαφέρον δείγμα από την πένα του Edgar Quinet, καθώς συμπυκνώνει, μέσα από μια σειρά αντιθετικών εικόνων, το στέρεα εδραιωμένο, στα χρόνια του ρομαντισμού, κλισέ της αντιστοιχίας ανάμεσα στην ανήσυχη και έντονα παλλόμενη από αντιθετικά αισθήματα ψυχή και το βρυχώμενο ηφαιστέιο: «Je m'assis sur cette terre tremblante; la nature était saisie d'un vertige auquel je m'abandonnai avec délices. Ces intervalles rapprochés de bruit et de silence, de lumières et de ténèbres, le calme de la nuit, le calme non moins grand de la mer, cette montagne émue en sursaut, tous ces effets contraires, se fortifiaient l'un par l'autre. Sans m'en rendre compte je trouvais dans ce spectacle une foule d'images applicables à l'état moral dans lequel j'étais alors [...]».⁹⁸

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια ενδιαμέση κατηγορία οδοιπορικών που, αν και δίνει μεγάλη βαρύτητα στον επιστημονικό χαρακτήρα του ταξιδιού, αφήνει ωστόσο να διαφανεί εδώ και εκεί αυτή η ιδιαίτερη ευαισθησία για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Σκέφτομαι λ.χ. ένα εκτενές οδοιπορικό του 1820, το *Voyage critique à l'Etna* του J. A. de Gourbillon, όπου η αυστηρότητα της επιστημονικής παρατήρησης εναλλάσσεται με παρατηρήσεις σαν την ακόλουθη: «Enfin j'ai vu l'Etna! Pendant quatre jours et trois nuits, j'ai foulé le colosse ignivome. [...] J'ai foulé le sol d'un abîme, qu'aucun n'a foulé avant moi: j'ai vieilli de cinq ans, en cinq jours; et j'ai usé deux paires de bottes. Mais après tout, j'ai vu l'Etna; et dussé-je en mourir, ou bien aller nu-pieds, je ne puis regretter, ni mes pas ni ma chaussure!».⁹⁹

Ακόμα αυτά τα χρόνια αξιοποιήσιμες πληροφορίες θα μπορούσε κανείς να αντλήσει και από την όμορη κατηγορία των τουριστικών οδηγών, καθώς ορισμένοι από αυτούς μοιάζει να ακροβατούν ανάμεσα στο χρηστικό εγχειρίδιο και το λογοτεχνίζον οδοιπορικό.

Ας σημειωθεί, τέλος, η παρουσία των ηφαιστείων και της συνεπακόλουθης εμβληματικής τους φυσιογνωμίας σε μια σειρά ποιημάτων σημαντικών εκπροσώπων του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, όπως λ.χ. Leopardi, Lamartine και Hugo, που αποτυπώνουν όψεις αυτής της ιδιαίτερης σχέσης ρομαντικού ανθρώπου και φύσης.

Ερευνώντας τις συνθήκες γένεσης του διηγήματος του Ραγκαβή, είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη μας και τη σημαντική παρουσία, τόσο στον ελληνικό όσο και στον ευρωπαϊκό τύπο της εποχής, άρθρων εγκυκλοπαιδικού¹⁰⁰ ή άλλου χαρακτήρα¹⁰¹ με θέμα τα ανά τον κόσμο ενεργά ηφαιστέια. Υλικό πολύτιμο, καθώς το σημαντικό σε έκταση πραγματολογικό μέρος του διηγήματος του Ραγκαβή, που αφορά όχι μόνο τον Βεζούβιο και την Αίτνα αλλά και τη Μάουνα-Ρόα στη Χαβάη, την Έκλα¹⁰² στην Ισλανδία και το ηφαιστειογενές νησί

Κόρβο¹⁰³ στις Αζόρες, έχει συντεθεί με βάση και πληροφορίες τέτοιας κατηγορίας. Είναι γεγονός εξάλλου ότι ένα μέρος της ύλης των περιοδικών του 19ου αι., ελληνικών και ξένων, καλυπτόταν από άρθρα εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα γύρω από θέματα γενικού ενδιαφέροντος. Έτσι, μεταξύ άλλων, πληροφορίες για αξιοπερίεργα φυσικά φαινόμενα και φυσικές καταστροφές, που ενίοτε συνδέονται και με ανακαλύψεις και εξερευνήσεις απομακρυσμένων τόπων και προέρχονται από ημερολογιακές καταγραφές εξερευνητών, όχι μόνο δεν λείπουν από τα έντυπα αυτά, αλλά αποτελούν και αναγνωρίσιμο στοιχείο της φυσιογνωμίας τους.¹⁰⁴ Η *Ευτέρπη* λ.χ. στο πρώτο κιόλας τεύχος της, ακολουθώντας και αυτή τα ειωθότα, δημοσιεύει την είδηση για την ενεργοποίηση ενός ηφαιστείου «της νήσου Φόγου παρά το Πράσινον ακρωτήριοις εις την μεσημβρινήν αμερικήν».¹⁰⁵

Δεν υπάρχει λοιπόν καμία αμφιβολία πως ο Ραγκαβής, έχοντας στη διάθεσή του τα απαραίτητα υλικά, μπόρεσε να στήσει έναν αληθοφανή, από πραγματολογική άποψη, καμβά και να αγκιστρώσει επάνω του την πλασματική του ιστορία.¹⁰⁶ Σε αρκετά σημεία βέβαια φαίνεται να παρασύρεται από τον εγκυκλοπαιδισμό του, ενισχύοντας στο έπακρο τη διδακτική/ενημερωτική πλευρά σε βάρος της πλασματικής του ιστορίας, που ενίοτε φαίνεται να ασφυκτιά, υπηρετώντας απλώς τον πρωτεύοντα διδακτικό ρόλο του αφηγήματος. Όσο για το πλασματικό μέρος της αφήγησής του, τη σύνθεση δηλαδή της ταξιδιωτικής του περιπέτειας, επιστρατεύει ευρωπαϊκής προέλευσης υλικά που τα φέρνει στα μέτρα του ρίχνοντάς τα στα γνώριά του καλούπια. Ειδικότερα η ανάγνωση του *Le Corricolo* στα 1846 θα πρέπει να λειτούργησε καθοριστικά, προσφέροντάς του όχι μόνο την ιδέα ενός ταξιδιωτικού διηγήματος αλλά και τον «προορισμό» του. Το «Εις τας κορυφάς» είναι εξάλλου το πρώτο διήγημα του Ραγκαβή που στρέφεται γύρω από ένα ταξίδι αναψυχής κι όχι γύρω από ένα ταξίδι υπαγορευμένο από άλλες αιτίες, γεγονός καθόλου σπάνιο στα διηγήματά του, όπου γενικότερα το ταξίδι παίζει καθοριστικό ρόλο.¹⁰⁷ Ένα ταξίδι αναψυχής λοιπόν του αφηγητή σε δύο μυθοποιημένους από την πένα δεκάδων λογοτεχνών/ταξιδιωτών γειτνιάζοντας γεωγραφικούς χώρους (Νάπολη-Βεζούβιος και Σικελία-Αίτνα), ταξίδι που εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του εμβληματικού ταξιδιού στην Ιταλία – του άλλου, πλην της Ανατολής, περιπόθητου προορισμού στα χρόνια του ρομαντισμού. Από εκεί και πέρα βέβαια, ο Ραγκαβής θα μπολιάσει το διήγημά του και με τα προγενέστερα, εξωτικού χρώματος, ταξίδια των δύο ηρώων του (Φόστερ και Καρτουόρθ), προκειμένου να διευκολυνθεί στο ξεδίπλωμα του πραγματολογικού του καμβά και να επιτύχει τον βασικό του στόχο, την «περιγραφή» δηλαδή «των κυριοτέρων ηφαιστείων». Από το *Le*

Corricolo θα αντλήσει επίσης μια σειρά στερεοτύπων, που τα βλέπουμε να αποτυπώνονται ευκρινώς στο σώμα της πλασματικής του ιστορίας και που πιθανότατα τα εμπλουτίζει ακολουθώντας και άλλες, έμμεσα ανιχνεύσιμες, διαδρομές. Αλλά και τμήμα της πλασματικής του ιστορίας, καθώς επισημάνθηκε παραπάνω, μοιάζει να διασταυρώνεται με συγκεκριμένα σημεία του *Le Corricolo*. Μ' άλλα λόγια, το «Εις τας κορυφάς» μοιάζει να γεννιέται στον αστερισμό του Δουμά και να μεγαλώνει τρεφόμενο με στοιχεία που αφθονούν στον ευρωπαϊκό ορίζοντα της εποχής ήδη από τα χρόνια του προρομαντισμού, αποδεικνύοντας για μια ακόμα φορά την εγρήγορση του αναγνώστη Ραγκαβή. Καθοριστικός οδηγός, βέβαια, στην ανίχνευση φιλολογικών συμφραζομένων του «Εις τας κορυφάς» είναι το χειρόγραφο του με τις αναγνωστικές του επιλογές των ετών 1846-1847, ένα χειρόγραφο εξαιρετικά ενδιαφέρον, τόσο επειδή αφορά μια κρίσιμη περίοδο για την πεζογραφική του διαμόρφωση, όσο και επειδή αποτελεί σπάνιο τεκμήριο για τον εξαιρετικά φειδωλό σε τέτοιου είδους αποκαλύψεις –αν και ιδιαίτερα φλύαρο για άλλες– Ραγκαβή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Συνοπτική μορφή του κειμένου αυτής της εργασίας παρουσιάστηκε την άνοιξη του 2006 στο πλαίσιο των σεμιναρίων του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών της Σορβόνης (Paris IV).

Οφείλω και από εδώ να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στους φίλους και συναδέλφους Γιώργο Κεχαγιόγλου και Μάρθα Θωμαΐδου-Μώρου για τις παρατηρήσεις και τις υποδείξεις τους.

¹ Βλ. Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, *Χειρόγραφος κώδιξ αρ. 35. Από το αρχείο της οικογένειας Ραγκαβή*, Ακαδημία Αθηνών (Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεωτέρου Ελληνισμού), 1997, σ. 297.

² «Από του Σεπτεμβρίου του 1847 ο ποτέ συμμαθητής μου Γρ. Καμπούρογλους ίδρυσε περιοδικόν τερπνής και ωφελίμου αναγνώσεως. [...] Απετάθη δε και εις εμέ, όστις και το όνομα *Εντέρη*

τω έδωκα ως και ην έφερε πάντοτε επιγραφήν εκ Διοδώρου του Σικελιώτου. Πολλά δε και έγγραφα εν αυτώ και ξένων μυθιστορημάτων μεταφράσεις, ως τον “Πλοίαρχον Πάμφιλον” του Αλ. Δυμά, και τους “Ιππότας του Στερεώματος”, του Παύλου Φεβάλ, και πρωτότυπα διηγήματα, και έμμετρα τινά, οίον μύθους και εξ επιστημών περίεργα»: Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμ. 2, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 143.

³ Την ευφορία βέβαια της πρώτης επαφής με το κείμενο του Ραγκαβή ανέκοψε η προβληματική μεταγραφή του χειρογράφου· για ορισμένα μάλιστα σημεία του κρίθηκε απαραίτητη η αυτοψία, προκειμένου να αποκατασταθούν τίτλοι έργων, ονόματα συγγραφέων αλλά και δευτερεύοντα εκδοτικά στοιχεία, που είχαν ακούοντως ταιλαιπωρηθεί. Ας σημειωθεί εδώ ότι το ανύπαρκτο διήγημα του Ραγκαβή με τίτλο

«Eross» —σύμφωνα με τη μεταγραφή των επιμελητών, οι οποίοι και αλλού δείχνουν έντονα προβλήματα στην ορθή ανάγνωση— που αναφέρεται σε άλλο σημείο του κώδικα («Αι εις ξένας γλώσσας μεταφράσεις μου», *ό.π.*, σ. 299) δεν είναι άλλο από το γνωστό διήγημά του «Εμάη».

4 Στην αναφερθείσα έκδοση, λανθασμένα: Bassin. Πρόκειται για τον ιστορικό Anaïs Bazin de Raucou (1797-1850) και το έργο του *Histoire de France sous Louis XIII et sous le Ministère du Cardinal Mazarin 1610-1661*, P. Chamerot, Paris, 1840.

5 Το *Vingt ans après* (1845) αποτελεί το δεύτερο μέρος της γνωστής τριλογίας που συνέθεσε ο A. Dumas σε συνεργασία με τον Auguste Maquet και περιλαμβάνει ως πρώτο μέρος το *Les trois mousquetaires* (1844), και ως τρίτο το *Le vicomte de Bragelonne* (1848-1850).

6 J. C. G. Boot (1811-1901), *Notice sur les manuscrits trouvés à Herculanum*, J. Müller, Amsterdam, 1841.

7 Στην έκδοση, λανθασμένα: Les chevaliers de Firnament. Στο χφο: Alphonse VI de Portugal. Το μυθιστόρημα εκδόθηκε στα 1843 και αποτελεί ένα από τα πρώτα μυθιστορήματα περιπέτειας του Paul Féval (1816-1887).

8 Εκδόθηκε στα 1846 και είναι ένα από τα λιγοστά μυθιστορήματα του πολυγραφότατου θεατρικού συγγραφέα Eugène Scribe (1791-1861).

9 Βλ. σημ. 5.

10 Στο χφο: Celini. Το μυθιστόρημα *Ascanio* συνέθεσε ο A. Dumas σε συνεργασία με τον Paul Meurice και το εξέδωσε στα 1843.

11 Στην έκδοση, λανθασμένα: Le Conicolo. Ανήκει στην ευρύτερη ενότητα των *Impressions de Voyages* και είναι το τελευταίο μέρος μιας τριλογίας (*Le Speronare*, 1842, *Le capitaine Aréna*, 1842, *Le Corricolo*,

1843), την οποία εμπνεύστηκε ο Dumas κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού στην Κάτω Ιταλία και Σικελία (1835-1836), με συνοδοιπόρους την ερωμένη του και μελλοντική σύζυγό του (για σύντομο διάστημα) ηθοποιό Ida Ferrier, τον φίλο του ζωγράφο Geoffrey Jadin και τον σκύλο του τελευταίου Milord. Αναφέρεται αποκλειστικά στη Νάπολη και τα περίχωρά της. Το *Le Corricolo* ανήκει στα έργα εκείνα του Δουμά που ξεχάστηκαν στην πορεία του χρόνου. Έτσι, όταν το αφήγημα επανεκδόθηκε το 1984, ο επιμελητής της έκδοσης Jean-Noël Schifano σημείωνε χαρακτηριστικά: «tellement oublié [*Le Corricolo*] depuis cent quarante ans, que nous pouvons considérer sa publication comme un événement majeur dans la production littéraire de l'année 1984. Car non seulement le public en a ignoré jusqu'au titre pendant près d'un siècle et demi, mais ce titre même, tout caracolant de fraîcheur et de feu, *Le Corricolo*, lancez-le dans un déjeuner de gens de lettres, entre la poire et le fromage [...] on ne saura pas de quoi ou de qui vous parlez [...]»: Al. Dumas, *Le Corricolo*, Desjonquères, Paris, 1984, σ. 7. Όλες οι παραπομπές στο *Le Corricolo* αναφέρονται σε αυτή την έκδοση.

12 *Georges* ο τίτλος του μυθιστορήματος (1843) και «L'île de France» ο τίτλος του πρώτου κεφαλαίου, δηλωτικός του χώρου όπου διαδραματίζεται το αφήγημα (ο σημερινός Μαυρίκιος).

13 Στην έκδοση, λανθασμένα: Tonchande la Fosse. Πρόκειται για τον Georges Touchard-Lafosse (1780-1847), δημοσιογράφο και πολυγραφότατο συγγραφέα έργων ιστορικο-πολιτικού κυρίως περιεχομένου. Για πολλά χρόνια υπήρξε σημαντικός προμηθευτής των cabinets de lecture. Ο τίτλος του πρωτοτύπου: *Le pont des soupirs, épisode de la cour du Louvre, sous Louis XIII*, Paris, 1832.

14 Robert Prutz (1816-1872). Γερμανός λόγιος με πλούσιο λογοτεχνικό έργο –ποιητικές συλλογές, μυθιστορήματα, θεατρικά έργα, *Ιστορία του γερμανικού θεάτρου* (1844), *Ιστορία της γερμανικής δημοσιογραφίας* (1841) κ.ά.–, που με την πένα του υπηρέτησε την προσπάθεια για τη διάδοση των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης στην πατρίδα του. Στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* [Πυρσού] το συγκεκριμένο έργο αναφέρεται ως: «*Η πολιτική λοχεία* (1843), κωμωδία κατά μίμηση των του Αριστοφάνους πολιτικών κωμωδιών».

15 Βλ. σχετικά: Σ. Ντενίση, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Καστανιώτης, 1994, σσ. 17-31.

16 Βλ. Παύλος Φευάλος, «Οι ιππότες του στερεώματος», εκ του γαλλικού, μετ. Α. Ρ. Ρ., *Εντέρπη* 1-19 (Σεπτέμβριος 1847-Ιούνιος 1848).

17 Βλ. Ευγ. Σκριβ, *Πικονίλος Αλλιάγας ή οι Μαύροι επί Φιλίππον τον Γ΄*, Παράρτημα *Εντέρπης*, 1849.

18 *Οι τρεις σωματοφύλακες*, Παράρτημα *Εντέρπης*, 1849.

19 *Μετά είκοσι έτη*, Παράρτημα *Εντέρπης*, 1851-1852.

20 Βλ. τα σχετικά ευρετήρια στον τόμο: Κ. Δανόπουλος – Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Εντέρπη (1847-1855)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1997.

21 Λ. Χατζοπούλου, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Μαρτυρία λόγου*, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 71. Ο ρόλος μ' άλλα λόγια του Ραγκαβή στην *Εντέρπη* δεν θα πρέπει να ήταν πολύ διαφορετικός από εκείνον που είχε λίγο αργότερα στην *Πανδώρα*, όπως αυτός αποτυπώθηκε στο τρίτο άρθρο του ιδρυτικού συμφωνητικού της *Πανδώρας* βλ. Απ. Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας*, 1964, σ. 128, σημ. 5: «Η φιλόλογική διεύθυνσις ανατί-

θεται εις τον κ. Ραγκαβήν· ούτος θέλει εκλέγει την ύλην, προδιορίζει τα συντακτέα ή μεταφρασμένα άρθρα ή συγγράμματα, έχων το δικαίωμα ν' απαιτή την μεταρρύθμισιν ή διόρθωσιν των παρουσιαζομένων, και να απορρίπτη όσα οριστικώς αποδοκιμάζει, ως και να δέχεται όσα ξένα άρθρα εγκρίνει».

22 «Εκ του γαλλικού» εξάλλου είναι και η συντριπτική πλειοψηφία των μεταφράσεων που δημοσιεύονται στην *Εντέρπη*, αλλά και στην *Πανδώρα*, χωρίς αυτό να σημαίνει πάντοτε πως πρόκειται για έργα γάλλων συγγραφέων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του αφηγήματος «Πέτρος Σλεμίλος ή ο πωλήσας την σκιάν του άνθρωπος», που μεταφράζεται «εκ του γαλλικού», ενώ πρόκειται για συνδυασμό αποσπασμάτων και περίληψης από το αφήγημα *Peter Schlemihls wundersame Geschichte* (1814) του γερμανού ρομαντικού συγγραφέα Ad. Von Chamisso (*Εντέρπη* 55, 1-12-1849, σσ. 727-730). Αναδημοσιεύεται δε από το *Magasin Pittoresque* 16 (1840), σσ. 123-126, καθώς προκύπτει μεταξύ άλλων και από την εισαγωγική παράγραφο, που είναι ταυτόσημη και στα δύο περιοδικά και η οποία παρουσιάζει το θέμα του αφηγήματος και κάνει λόγο για τον «ποιητήν Κάμισσον». Στην *Εντέρπη* ο μεταφραστής ακολουθεί τον χαρακτήρα του γαλλικού κειμένου (αποσπάσματα / περίληψη), παραλείποντας ορισμένα σημεία του και παραλλάσσοντας μόνο το τέλος, προκειμένου να υπογραμμίσει την ηθική διδαχή. Το *Magasin Pittoresque* εξάλλου θα είναι μια σημαντική πηγή άντλησης υλικού τόσο για την *Εντέρπη* όσο και για την *Πανδώρα*· έτσι μια συστηματική αντιπαραβολή των δύο ελληνικών περιοδικών με τον παραπάνω τροφοδότη θα είχε ενδιαφέροντα αποτελέσματα.

23 Ο Ραγκαβής θα γνωρίσει τον Δουμά λίγα χρόνια αργότερα (1859), όταν ο τελευταίος, επιστρέφοντας από τη Ρωσία, θα μείνει για λίγο στην Αθήνα. «Άλλος δ' επίσημος ανήρ, διαβάς διά των Αθηνών επί της υπουργείας μου, ου μετά χαράς εδεχόμεν τας συνεχείς επισκέψεις, ην ο Αλέξανδρος Δουμάς, ο πατήρ, επίσης ευφυής εις την ομιλίαν, ως ην και εις τας μυθιστορίας του. Αι διηγήσεις του ήσαν πλήρεις ανεκδότων»: Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμ. 3, σ. 51. Σχετικά με το ταξίδι του Δουμά στην Αθήνα, βλ. Th. Katsikaros, *Alexandre Dumas père et la Grèce*, INALCO, Paris, 2000, σσ. 118-130 (ανεκδοτη διδακτορική διατριβή), και Δ. Παντελοδήμος, «Ο Αλέξανδρος Δουμάς στην Αθήνα του 1859», *Διαβάζω* 431 (Ιούλιος-Αύγουστος 2002), σσ. 122-125.

24 Βλ. σχετικά: Κ. Θ. Δημαράς, «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους» στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 13, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 465. Αλ. Κοτζιάς, «Οι πρόγονοι μετά μανίας εδιάβαζαν “τον σοφόν Δουμάν”», *Γράμματα και Τέχνες* 60 (Ιανουάριος-Μάιος 1990), σσ. 6-9. Κ. Γ. Κασίνης, *Διασταυρώσεις. Μελέτες για τον ΙΘ' και Κ' αι.*, εκδ. Χατζηνικολή, 1998, σσ. 61-62. Th. Katsikaros, *ό.π.*, σσ. 139-160. Αν. Στρώφων-Κυριακίδου, *Ο μυθιστοριογράφος Αλέξανδρος Δουμάς-πατέρας και η παρουσία του στα ελληνικά γράμματα τον 19ο αι.*, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών (Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου), 2002, σσ. 36-51.

25 Βλ. σχετικά: Η. Tonnet, «Ο χώρος και η σημασία του στα *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* του Χριστόφορου Σαμαρτζήδη», στον τόμο: *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, επιμ. Ν. Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης,

Ηράκλειο, 1997, σσ. 167-179, και «Η επίδραση του Αλέξανδρου Δουμά στην πρωτότυπη ελληνική “λαϊκή” λογοτεχνία του 19ου αιώνα», *Διαβάζω* 431 (Ιούλιος-Αύγουστος 2002), σσ. 117-121. Αν. Στρώφων-Κυριακίδου, *ό.π.*, σσ. 367-391 και Th. Katsikaros, *ό.π.*, σ. 256-285.

26 Βλ. σχετικά: Μ. Ρώτα, «Εκδόσεις του Α. Δουμά», *Διαβάζω* 147 (2-7-1986), σσ. 47-53. Μ. Σέρβου, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες-Συμπληρώσεις (1841-1861)», *Τετράδια Εργασίας* αρ. 10, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1988, σσ. 443-448. Σ. Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*, Περίπλους, 1995, σσ. 17-28. Th. Katsikaros, *ό.π.*, σσ. 347-362.

27 Απ' όσο γνωρίζω, το αφήγημα δεν μεταφράστηκε ποτέ ολόκληρο στα ελληνικά, μόνο αποσπάσματά του δημοσιεύτηκαν στην *Εντέρπη*, τον *Παρθενώνα* και το *Αττικόν Ημερολόγιον* (βλ. σημ. 37 και 39). Διεξοδική έρευνα στον περιοδικό τύπο και στα ετήσια ημερολόγια του 19ου αι. πιθανόν να έφερνε στο φως και άλλες αποσπασματικές δημοσιεύσεις του *Le Corricolo*.

28 Μεταφράστηκε στα 1883 από τον Α. Κ. Χ. ως *Γεώργιος ο Μιγάς*, τυπ. Πατρίδος, Ερμούπολη.

29 Βλ. σημ. 11.

30 Βλ. Απ. Σαχίνης, *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, Εστία, 1973, σ. 30.

31 «[...]η κυρία Βλακβύρν επληροφορήθη ότι ομιλώ αγγλικά, και ότι δεν είχε ανάγκην να στρεβλοί προς χάριν μου ούτε την γαλλικὴν γραμματικὴν, οὔτε το στόμα της»: Ραγκαβής, *Διηγήματα*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1999, σ. 295.

32 Ο P. Lafargue, στο μελέτημά του για τις απαρχές του ρομαντισμού («Les origines du romantisme. Étude critique

sur la période révolutionnaire», *Le Devenir Social* 7, Ιούλιος 1896, σσ. 598), σημειώνει σχετικά με τον εμβληματικό χαρακτήρα του Βεζούβιου και της Αίτνας: «Les volcans préoccupaient les imaginations: on publiait en l'an VIII deux traductions simultanées des *Aventures de mon père* de Kotzebue, qui faisait fureur au théâtre. Il y raconte que sa mère, grosse de cinq mois, part du fond de l'Allemagne pour Naples, où il lui prend fantaisie de gravir le Vésuve: à la bouche du volcan, elle fait un faux pas et une fausse couche et Kotzebue naît sur un volcan. Le *Mercur* (16 brumaire an X) rapportait que huit modernes Empédocles étaient descendus dans le cratère du Vésuve; ce qui était d'un pittoresque plus réussi que de naître ou de s'asseoir plein de passions sur la bouche de l'Etna». Υπάρχει επίσης και μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία του Δουμά στα απομνημονεύματά του για το πώς, παρακινούμενος από τον ηθοποιό Laferrière, ενσωμάτωσε την τελευταία στιγμή στο έργο του *Teresa* πρόσφατη έκρηξη του Βεζούβιου: «Nous étions donc en pleine répétition, lorsque commença l'année 1832, et que les journaux du 1er janvier annoncèrent une effroyable éruption du Vésuve. [...] Je ne fus pas étonné de voir [...] Laferrière arriver chez moi, un journal à la main [...]. Il me présenta son journal dans lequel était une description de la dernière éruption du Vésuve. [...] Eh bien! lui dis-je après avoir lu. —Eh bien, ne trouvez-vous cela superbe? [...] Mettez-moi cela dans mon rôle, alors. [...] —Je n'ai pas le temps. —Oh! Mon petit Dumas! Faites-moi mon Vésuve. Je vous promets, si vous me le faites aujourd'hui, de le savoir demain. [...] Un quart d'heure après, le Vésuve faisait éruption dans le rôle de Laferrière, lequel s'en allait tout joyeux et

tout fier». Βλ. σχετικά: A. Dumas, *Mes Mémoires*, τόμ. 9, Calmann Lévy, Paris, 1884, σσ. 56-58.

33 Δίτομο και αποτελούμενο από 48 κεφάλαια.

34 Μικρό δείγμα του παιγνιώδους τόνου που διατρέχει το αφήγημα, με μία πινελιά... «ροΐδειον ύφους», μας προσφέρει το ακόλουθο απόσπασμα από την περιγραφή της πολύβουης και πολύχρωμης οδού Toledo, περιγραφή που δεν λείπει από κανένα οδοιπορικό (*Le Corricolo*, ό.π., σσ. 48-49): «Toledo est la rue de tout le monde. [...] c'est le fleuve où vont se dégorger tous les torrents de la foule. L'aristocratie y passe en voiture, la bourgeoisie y vend ses étoffes, le peuple y fait sa sieste. Pour le noble c'est une promenade; pour le marchand un bazar; pour le lazzarone un domicile [...]. C'est le lien qui réunit la cité poétique à la ville industrielle [...]. À côté de la classique osteria aux vieux rideaux tachetés par les mouches, un galant pâtissier français étale sa femme, ses brioches et ses babas».

35 Για το υλικό που θα χρησιμοποιήσει ο Δουμάς προκειμένου να συνθέσει το αφήγημά του, ο Jean-Noël Schifano (στο Alexandre Dumas, *Le Corricolo*, ό.π., σ. 11) σημειώνει: «Six ans après son court séjour mouvementé, Dumas écrira *Le Corricolo* en utilisant quatre sources: ses propres notes; les dessins de Jadin; les historiens de Naples, depuis les Grecs et les Romains jusqu'à ceux du XIXe siècle; et surtout un Napolitain en chair et en os, qui lui fournit le matériel historique, lui prête ses propres souvenirs et sa plume, le cocasse Pier Angelo Fiorentino, né à Naples en 1811 et mort, célèbre à Paris en 1864».

36 Βλ. Anne Marie Jaton, *Le Vésuve et la sirène: Le mythe de Naples de Mme de Staël à Nerval*, Pisa, Pacini Editore, 1988, σσ. 6, 8.

37 *Εντέρπη* 85 (1-3-1851), σσ. 300-303, και 86 (15-3-1851), σσ. 327-332. Τίτλος του κεφαλαίου στο πρωτότυπο: «Forcella».

38 Στο: Κ. Δανόπουλος – Λ. Χατζοπούλου, *Η Εντέρπη (1847-1855)*, ό.π., σσ. 225-226 και 356, το απόσπασμα κατατάσσεται στα μεταφρασμένα διηγήματα και πιθανολογείται πως πίσω από το αρχικό Ρ. κρύβεται ο Ραγκαβής. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί πως η συγκεκριμένη μετάφραση δημοσιεύεται όταν πλέον ο Ραγκαβής ανήκει στην εκδοτική ομάδα της *Πανδώρας* (Μάρτιος 1851). Ωστόσο, όπως προκύπτει από τα *Απομνημονεύματά* του (τόμ. 2, σ. 168), ακόμα και μετά την αποχώρησή του από την *Εντέρπη* εξακολουθεί να διατηρεί με το περιοδικό σχέσεις συνεργασίας: «[...]την διεύθυνσιν και σύνταξιν αυτής [της *Πανδώρας*] ανελάβωμεν ο Ν. Δραγούμης, ο Κ. Παππαρηγόπουλος, και εγώ· όπερ όμως δεν μ' εκώλυε να γράφω ενίοτε και εις την *Εντέρπη*». Τα παραπάνω θεωρώ πως λειτουργούν ως ένας ακόμη ενισχυτικός λόγος για την απόδοση της πατρότητας της μετάφρασης στον Ραγκαβή. Με το αρχικό Ρ., μετά το 1850, υπογράφεται μια ακόμη μετάφραση «εκ του γαλλικού» («Επεισόδιον των 1793, υπό της Κ. Φανής Δεμουζάκ», *Εντέρπη* 91, 1-6-1851, σσ. 448-452), που και αυτή μοιάζει να προέρχεται από την πένα του Ραγκαβή.

39 Βλ. «Οι Λαζαρόνοι της Νεαπόλεως και ο Άγιος Ιωσήφ. Εκ των impressions de voyage του Al. Dumas» (24ο κεφ.: «Saint Joseph»), *Παρθενών* 14 (Μάιος 1872), σσ. 773-784, με την υπογραφή: Ν. Γ. Π. [=Νικόλαος Γ. Πολίτης]. Στο ίδιο περιοδικό και «Ο Λαζαρόνος» (8ο κεφ.: «Le Lazzarone»), 30 (15-9-1873), σσ. 224-225, που δημοσιεύεται ανυπόγραφα κάτω από τον γενικό τίτλο: «Εκδρομαί εις την βιβλιοθήκην μου», και που σύμφωνα με

αγγελία του περιοδικού στο τέλος του δεύτερου έτους φαίνεται να προέρχεται από τον κάλαμο του Αρ. Βαμπά, μεταφραστή, μεταξύ άλλων, και του μυθιστορήματος *Ο Κόμης Μόντε-Χρίστος*, στην πρώτη αθηναϊκή του έκδοση, ως παράρτημα του περιοδικού *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1865-1867), του οποίου και υπήρξε για ένα διάστημα διευθυντής: «Υπό τον τίτλον αυτόν [«Εκδρομαί εις την βιβλιοθήκην μου»] θέλει δημοσιεύει ο *Παρθενών* τακτικήν σειράν ποικίλων και ωραίων αναγνώσεων υπό του κ. Αρ. Βαμπά». Τέλος με την υπογραφή Ν. Γ. Πολίτης θα δημοσιευτεί το «Ο Άγγλος και ο Λαζαρόνος» (9ο κεφ.: «Le lazzarone et l' Anglais») στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του έτους 1873, σσ. 102-112. Περιέργως, η Αν. Στρώφων-Κυριακίδου (ό.π., σσ. 94, 95, 167), αν και γνωρίζει πως πρόκειται για τις *Impressions de voyage*, αυτή την ευρύτερη ενότητα που περιλαμβάνει και άλλα πλην των οδοιπορικών στην Ιταλία, δεν παραπέμπει πουθενά στο έργο *Le Corricolo*, ενώ χαρακτηρίζει τα αποσπάσματα ως διηγήματα. Όσο για τους μεταφραστές των αποσπασμάτων, γίνεται λόγος μόνο για τον Ν. Πολίτη. Ο Th. Katsikaros αντιθέτως (ό.π., σσ. 173, 367, 368) επισημαίνει ότι τα αποσπάσματα της *Εντέρης* και του *Παρθενώνα* –παραλείπει το απόσπασμα του *Αττικού Ημερολογίου*– προέρχονται από το *Le Corricolo*, δεν αναφέρεται ωστόσο καθόλου στους μεταφραστές. Ας σημειωθεί επίσης εδώ πως στον *Παρθενώνα* ο Ν. Πολίτης δημοσιεύει και βιογραφικό σημείωμα για τον Δουμά, που όμως μένει ημιτελές, παρά την αντίθετη σημείωση στο τέλος του άρθρου (βλ. *Παρθενών* 25, 1-7-1873, σσ. 16-22). Εκεί μεταξύ άλλων σημειώνει για τον Δουμά: «Δεν κέκτηται μεν την βαθύτητα της διανοίας του Hugo, ούτε την αναλυτικήν

δύναμιν των ανθρωπίνων αισθημάτων του Balzac, και την ιδιότροπον του Αλφόνσου Καρ ευτραπείαν. Αλλά τα πλεονεκτήματα ταύτα αναπληροί διά γοήτιδος διηγηματικής ευχερείας, διά χαριεστάτων διαλόγων, δι' ύφους αφελούς και ρέοντος, διά της προσφνεστάτης του αστείου και κωμικού εγκαταμείξεως, ης συνεχή ποιείται χρήσιν, επόμενος κατά τούτο τω μεγάλω διδασκάλω Σαίξπηρ».

40 Βλ. Αν. Στρώφων-Κυριακίδου, *ό.π.*, σ. 168.

41 Για τους Λαζαρόνους, τους εκπροσώπους της κατώτατης τάξης της ναπολιτάνικης κοινωνίας, διαβάζουμε τα ακόλουθα στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* [Πυρσού]: «Ούτω κοινώς απεκλήθησαν οι αποτελούντες την κατωτάτην τάξιν του λαού της Νεαπόλεως, των οποίων η αθλιότης και η οκνηρία απέβησαν παρομιώδεις. Οι Λαζαρόνοι ζουν κυρίως εκ της επαιτείας και εξ ευτελεστάτων επαγγελμάτων. Είναι άστεγοι, κοιμώνται ως επί το πλείστον εις το ύπαιθρον και έχουν ελαχίστας ανάγκας, τας οποίας ικανοποιούν διά των ολίγων χρημάτων, τα οποία προσπορίζονται εκ της επαιτείας, εκ μικρών θελημάτων τα οποία εκτελούν και εκ της πωλήσεως των προϊόντων της αλιείας εις την οποίαν επιδίδονται ενίοτε. [...] Το όνομα πιστεύεται πως προέρχεται εκ του λεπρού Λαζάρου της αγίας Γραφής και λέγεται ότι απεδόθη κατ' αρχάς εις κατοίκους τινάς της Νεαπόλεως, οίτινες προσβληθέντες εκ λέπρας απεχωρίσθησαν αναγκαστικώς από τους υγιείς και απετέλεσαν ιδιαιτέραν τάξιν αλητών και πενήτων».

42 Βλ. σχετικά το πολύ ενδιαφέρον κεφάλαιο «De la nature au naturel: Le bon sauvage européen», στο *Le Vésuve et la sirène* της Anne Marie Jaton, *ό.π.*, σσ. 25-35. Βλ. επίσης τις χαρακτηριστικές περι-

γραφές της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας από τους: Marquis de Foresta στο *Lettres sur la Sicile écrites pendant l'été de 1805* (τόμ. 1, Pillet Ainé, Paris, 1821), όπου μεταξύ άλλων διαβάζουμε (σσ. 25-26 και 28): «une plante vraiment indigène, une plante qui ne croît que sur le sol de Naples, [...] c'est le *lazzarone*. Si l'on vous disait qu'il existe en Europe, au centre de la civilisation et des lumières, des êtres qui ne participent en rien aux avantages de cette civilisation; qui, privés de tous les biens départis avec profusion à leur heureux concitoyens, n'en convoitent aucun; [...] qui, résignés dans leur privation, cyniques dans leurs habitudes, insoucians, paresseux, inhabiles aux arts les plus simples, pratiquent sans ostentation l'austère morale du stoïcisme, enfin qui sont, par naturel et sans se douter, ce que Diogène affectait d'être par orgueil; le croiriez-vous? Eh! Bien tels sont les *lazzaroni*, véritables sauvages, bien moins civilisés assurément que les Hottentots ou les Canadiens, et tout aussi libres au sein d'une capitale, que ceux-ci peuvent l'être dans leur déserts. [...] ils ne regrettent rien, ils n'ambitionnent rien, ils ne redoutent rien... Sont-ils malheureux?», και Α. Dumas, *Le Corricolo*, *ό.π.*, σ. 93: «Le *lazzarone* est le fils aîné de la nature: c'est à lui le soleil qui brille; c'est à lui la mer qui murmure; c'est à lui la création qui sourit. Les autres hommes ont une maison, les autres hommes ont une villa, les autres hommes ont un palais; le *lazzarone*, lui, a le monde».

43 Madame de Staël, *Corinne ou l'Italie*, Gallimard/Folio classique, Paris, 2003, σ. 290.

44 Ανιχνεύσιμη λ.χ. και στο οδοιπορικό του Goethe *Italienische Reise* (1817), που αφορά το ταξίδι του στην Ιταλία κατά τη

διετία 1786-1788. Βλ. σχετικά, Jean Lacoste, *Le «Voyage en Italie» de Goethe*, Presses Universitaires de France, Paris, 1999, σσ. 9, 51-53, όπου, μεταξύ άλλων, γίνεται λόγος και για τη δημοσίευση από τον Goethe άρθρου με θέμα τους Λαζαρόνους της Νάπολης στο περιοδικό του Wieland *Teutscher Merkur* (Νοέμβριος 1788).

45 Η αναζήτηση του γραφικού αφήνει το αποτύπωμά της με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στα περισσότερα ταξιδιωτικά αυτής της περιόδου: «Ce n'est pas de Naples antique que j'essaie de donner une idée, c'est de Naples pittoresque. [...] C'est au milieu des lazaroni ou des pêcheurs que j'ai pris le modèle de quelques figures que j'offre ici; car la classe opulente de la société ne présente aux yeux aucun type national», διαβάζουμε στο *Souvenirs du golfe de Naples recueillis en 1808, 1818 et 1824* (F. Didot, Paris, 1828, σσ. 2, 6-7), ένα ιδιαίτερο οδοιπορικό, καθώς η Νάπολη και τα περὶχωρά της μας αποκαλύπτονται μέσα από τα μάτια ενός τοπιογράφου, του Turpin de Crissé (1782-1859), προστατευομένου του Choiseul-Gouffier. Βλ. επίσης την *Προκήρυξη* για την έκδοση του εξάτομου *L'Italie, la Sicile, les Iles Éoliennes, l'Île d'Elbe, la Sardaigne, Malte, l'Île de Calypso, etc.* (Audot fils, Paris, 1834), η οποία προτάσσεται του πρώτου τόμου. Στην εν λόγω *Προκήρυξη* σκιαγραφείται η φυσιογνωμία του υπό έκδοση έργου και δίνεται το στίγμα του, με αναφορά μεταξύ άλλων και στον τρόπο αντιμετώπισης των Λαζαρόνων, παραπέμποντας ευθέως σε αυτή την ιδιαίτερη «ανάγνωση» της Ιταλίας που ανιχνεύεται στην πλειονότητα των ταξιδιωτικών αυτής της περιόδου: «Dans ces lazaroni demi-nus, aux formes si belles, aux poses élégantes sous un haillon, un économiste n'a vu que de pauvres diables

qu'il faut s'empresse d'habiller au plus vite». Βλ. τέλος: H. Berlioz, *Mémoires d'Hector Berlioz comprenant ses voyages en Italie, en Allemagne, en Russie et en Angleterre, 1803-1865*, τόμ. 1, Calmann-Lévy, Paris, 1870, σ. 250: «Qui n'a accordé un peu d'indulgence aux mœurs des lazaroni, ce charmant peuple d'enfants, si gai, si voleur, si spirituellement facétieux, et si naïvement bon quelquefois?».

46 A. Dumas, *Le Corricolo*, ό.π., σ. 92. Πρβλ. τα όσα σημειώνει στα 1842 και ο Léonce de Lavergne στο άρθρο του «Naples en 1841», στη *Revue des deux Mondes* (Ιανουάριος-Μάρτιος 1842), σ. 577: «À peine installé, et après avoir jeté un coup d'œil sur la baie dont le Pausilippe et le Vésuve forment les deux bouts, l'amateur de pittoresque se met à la recherche de ces fameux lazaroni dont il a tant entendu parler, et qui passent pour le type le plus accompli de la misère insouciant et paresseuse. On lui montre bien sur le môle quelques mariniers, vêtus d'une chemise et d'un pantalon de toile blanche [...] ou sur le quai de Sainte-Lucie, quelques pauvres diables, comme il y en a partout [...]; mais des lazaroni proprement dits, de ces mendiants poétiques qu'il espérait voir couchés par milliers sur le sol, il n'y en a plus».

47 Το έργο του J. Richard εκδόθηκε στη Dijon στα 1766. Μπόρεσα να δω την παρισινή έκδοση του 1770. Βλ. Jérôme Richard, *Description historique et critique de l'Italie, ou nouveaux mémoires sur l'état actuel de son gouvernement, des sciences, des arts, du commerce, de la population et de l'histoire naturelle*, τόμ. 4, Delalain, Paris, 1770, σ. 449.

48 Dumas, *Le Corricolo*, ό.π., σ. 241.

49 «Là à l'ermitage, que l'on ait ou non faim et soif, il faut s'attabler: c'est de

rigueur: la collation du faux ermite est un article essentiel du programme. Si l'on n'avait point bu sur place quelques verres de lacrima-cristi, le vin du cru, on ne se le pardonnerait de la vie». Βλ. «Une promenade de jour au Vésuve», *Magasin Pittoresque* 27 (1846), σ. 215.

50 Dumas, *Le Corricolo*, ό.π., σ. 248. Λίγα χρόνια πριν ο Antoine-Claude Valéry σημείωνε για το ίδιο θέμα (*Voyages historiques et littéraires en Italie pendant les années 1826, 1827 et 1828, ou l'indicateur italien*, τόμ. 3, Le Normant, Paris, 1831-1833, σ. 380): «Les prétendus ermites ne sont pas tout-à-fait dignes du respect qu' ils inspirent à quelques voyageurs mélancoliques: leur hospitalité n'est pas du tout gratuite; ils n'ont jamais été prêtres, et ils ne sont au fait que deux paysans intéressés, avec un garçon, tenant guinguette aux *Trois Ormeaux*». Πρβλ. επίσης τις παρατηρήσεις του C. James στο *Guide pratique aux eaux minérales et aux bains de mer* (Victor Masson et fils, 6η έκδ., Paris, 1867, σ. 294), που αφορούν ένα ταξίδι του στον Βεζούβιο στα 1843: «Il était une heure quand j'arrivai à l'Ermitage. Je m'attendais à rencontrer là quelqu'un de ces vénérables religieux qui inspirent à la fois l'admiration et le respect. Je fus bien désappointé. Le prétendu ermite du Vésuve est tout bonnement un cabaretier qui a pris à ferme cette auberge, et vend fort cher du vin frelaté; il n'a d'un ermite que la robe de bure, le capuchon et un gros trousseau de clefs, auxquelles il manque des serrures à ouvrir».

51 Βλ. Chateaubriand, *Oeuvres romanesques et voyages*, τόμ. 2, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1969, σσ. 1466-1470.

52 Βλ. Anne Marie Jaton, ό.π., σ. 98.

53 Στο πρόσωπο του οποίου μπορεί κανείς να αναγνωρίσει όψεις του φιλομα-

θούς και φιλοπερίεργου Ραγκαβή. Ο Απ. Σαχίνης (*Παλαιότεροι πεζογράφοι*, ό.π., σ. 34), που διαγράφει το διήγημα με μια μονοκοντυλιά («μέτριο, με πολλούς διαλόγους, πολλές συζητήσεις και λίγη δράση»), επισημαίνει σχετικά: «ο αφηγητής είναι βέβαια ο ίδιος ο Α. Ρ. Ραγκαβής, που λέει για τον εαυτό του: «παρατηρών τα περί εμέ διά μόνον τον λόγον ότι πάντοτε έχω την έξιν του να παρατηρώ». Το συγκεκριμένο απόσπασμα αποκαλύπτει κατά τη Λ. Χατζοπούλου, και «τη διάθεσή του [Ραγκαβή] να κατατάξει τον εαυτό του και το έργο του σε διαφορετική κατηγορία από τους μυθιστοριογράφους που επινοούν και δεν καταγράφουν». Βλ. Λ. Χατζοπούλου, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Μαρτυρία λόγου*, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 164. Πρβλ. επίσης και τα όσα σημειώνει ο αφηγητής του διηγήματος «Οδοιπορικά Αναμνήσεις: Α' εξ Αγγλίας» (Ραγκαβής, *Διηγήματα*, ό.π., τόμ. 2, σσ. 87-88): «Πρέπει δε να μη σας αποσιωπήσω εν μέγα ελάττωμά μου, ο πολλάκις αλλά ματαίως προσπάθησα να διορθώσω, την έξιν, λέγω, του να παρατηρώ πανταχού και πάντοτε και τα ελάχιστα, και όσα ακόμη δεν μ' αφορώσι». Αναφορικά με το παραπάνω διήγημα θα πρέπει να προσεχθεί η επιλογή του γενικού τίτλου (*Οδοιπορικά Αναμνήσεις*) που παραπέμπει στον παρόμοιας τάξης τίτλο (*Impressions de Voyages*) του Δουμά.

54 «Ανεχώρησα λοιπόν μετά του Λαζαρόνου, του οδηγού μου, μετά την δύσιν, όπως προφθάσω δήθεν την ανατολήν αυτού εις του όρους την κορυφήν» (Ραγκαβής, ό.π., σ. 294), και «Κύριοι και κυρίαί, είπεν ο κ. Βλακβύρν, ανακαγχάζων πάλιν κατά την συνήθειάν του· ανεχώρησαμεν χθες το εσπέρας εκ της Νεαπόλεως, και δεν εκοιμήθημεν όλην την νύκτα, ενθυμείσθε διατί; όπως ιδώμεν τον

ήλιον ανατέλλοντα από του Ασκητηρίου» (ό.π., σ. 297). Σε όλες σχεδόν τις σχετικές αφηγήσεις οι ταξιδιώτες επιλέγουν τη νυχτερινή ανάβαση που ενισχύει τη φαντασμαγορία του τοπίου, αλλά και τους επιτρέπει να αντικρίσουν την ανατολή του ήλιου από το ύψος του Ερημητηρίου και ενίοτε του κρατήρα του ηφαιστείου. Βλ. λ.χ.: Mme de Staël, *Corinne*, ό.π., σ. 304: «un ermite habite là sur les confins de la vie et de la mort. Un arbre, le dernier adieu de la végétation, est devant sa porte; et c'est à l'ombre de son pâle feuillage que les voyageurs ont coutume d'attendre que la nuit vienne pour continuer leur route. Car, pendant le jour, les feux du Vésuve ne s'aperçoivent que comme un nuage de fumée, et la lave si ardente de nuit n'est que sombre à la clarté du soleil». Basile Ducos, *Itinéraire et souvenir d'un voyage en Italie en 1819 et 1820*, τόμ. 3, Dondey-Dupré, Paris, 1829, σ. 199: «On partira à onze heures du soir, afin de voir, pendant la nuit, les effets des feux du volcan, et d'assister au lever du soleil, dont les premiers rayons éclairent d'une façon si pittoresque, les montagnes de l'Apennin, la mer, Naples et ses belles campagnes». Valérie de Gasparin, *Voyage d'une ignorante dans le midi de la France et l'Italie*, τόμ. 1, Paulin, Paris, 1835, σσ. 303-304: «La lune qui venait de se lever était livide; la couleur pourpre-noir que répandait le volcan lui prêtait une teinte verdâtre: un silence solennel interrompait quelquefois les mugissement du cratère; le soufre, la terre en fusion bouillonnaient au dedans, un sourd tremblement ébranlait le plateau; on se sentait sous une puissance des enfers, et l'on eût dit que là devait s'éteindre la voix de Dieu». Πρβλ. και Α. de Lamartine, «Tristesse», από τη συλλογή *Nouvelles Méditations Poétiques* (1823),

Hachette et Cie-Jouvet et Cie, Paris, 1892, σ. 71: «[...] Que tardez-vous? Partons! Je veux revoir encore / le Vésuve enflammé sortant du sein des eaux; / Je veux de ses hauteurs voir se lever l'aurore; [...]» Βλ. επίσης τον σχολιασμό αυτής της πρακτικής από τον Antoine-Claude Valéry, ό.π.: «Il est certains usages de voyageurs qui, quoique consacrés, n'en sont peut-être pas, pour cela, plus raisonnables. Ainsi il est reconnu que tout homme qui va au Vésuve doit sacrifier sa nuit, partir à dix heures du soir, et grimper la montagne avec des torches, afin de voir, dit-on, lever le soleil de la maison des ermites. Mais le Vésuve est entouré au levant de hautes montagnes, qui affaiblissent extrêmement l'effet de ce merveilleux lever du soleil, puisqu'on ne l'aperçoit que lorsqu'il fait grand jour». Πρβλ. και τα όσα σχετικά με την τελευταία αυτή παρατήρηση σημειώνει ο αφηγητής (Ραγκαβής, ό.π., σ. 301): «Εν τούτοις δ' είχε χαράξει, αλλ' ο ήλιος δεν εφαινετο. Αι πησιόστεραι των Απεννίνων κορυφαί μας τον έκρυπτον, και περιεφερόμεθα εμπρός του ασκητηρίου περιμένοντές τον», αλλά και ο Βλακβύρν (Ραγκαβής, ό.π., σ. 303): «Περιμένομεν την ανατολήν του ηλίου. Φαίνεται όμως ότι διά τοιούτου θέαμα η καλύτερα θέσις δεν είναι οπίσω των υψηλών βουνών».

55 Ραγκαβής, ό.π., σ. 294.

56 «[...] κατ' αυτήν την στιγμήν ήλθον προς ημάς οι ερημίται, και μας παρουσίασαν αληθών καπήλων λογαριασμόν» (Ραγκαβής, ό.π., σ. 312).

57 Ο Ακταίων, που σύμφωνα με τη μυθολογία μεταμορφώθηκε σε ελάφι και κατασπαράχθηκε από τα σκυλιά όταν αντίκρισε γυμνή τη θεά του κυνηγιού, εδώ δανείζει το όνομά του στο αφοσιωμένο σκυλί του Φόστερ. Ας σημειωθεί πως Ακταίων ονομαζόταν και ο πιστός σκύλος

του Charles IX στο έργο του Δουμά *La reine Margot* (1845).

58 Βλ. λ.χ. την αντίστοιχη περίπτωση στην «Εκδρομή εις Πόρον», όπου οι αλληπάλληλες ερωτήσεις της Αγγελικής δίνουν την ευκαιρία στον αφηγητή να ξεδιπλώσει τις ιστορικοαρχαιολογικές του γνώσεις. Το ίδιο και στις «Οδοιπορικές Αναμνήσεις: Α' εξ Αγγλίας», όπου οι ερωτήσεις της Καλλιόπης του επιτρέπουν να μετατρέψει την αφήγησή του σε διατριβή περί σιδηροδρόμων και τηλεγράφου.

59 Στον πίνακα περιεχομένων του πρώτου τόμου της *Εντέρης* που δημοσιεύεται την 1-3-1849, στο διήγημα «Εις τας κορυφάς» προστίθεται εντός παρενθέσεως η επεξηγηματική φράση: «περιγραφή των κυριότερων ηφαιστειών». «Έχω τη γνώμη», σημειώνει η Λ. Χατζοπούλου (ό.π., σσ. 72-73, σημ. 58), «ότι ο ίδιος ο Ραγκαβής θέλησε να παραθέσει τις επεξηγηματικές φράσεις μετά τους τίτλους των διηγημάτων του ή τουλάχιστον φρόντισε για τη διατύπωσή τους. [...] Οι παρενθετικές αυτές φράσεις σχετίζονται με την ενημερωτική λειτουργία των διηγημάτων, τονίζοντας τα πραγματολογικά στοιχεία που περιέχονται στην αφήγηση [...]».

60 Ραγκαβής, ό.π., σ. 305.

61 Ch. De Brosse, *Le Président de Brosse en Italie. Lettres familières écrites d'Italie en 1739 et 1740*, τόμ. 1, Didier et Cie, Paris, 1858, σ. 392. Πρόκειται για τη δεύτερη έκδοση του έργου, το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1836. Βλ. και τα μεταγενέστερα οδοιπορικά των: L. Valentin, *Voyage en Italie fait en l'année 1820*. Deuxième édition, corrigée et augmentée de nouvelles observations faites dans un second voyage en 1824, Gabon et Cie, Paris, 1826, σ. 18: «Nous nous élançons sur le cône où nous enfonçons jusqu'à mi-jambe. Voulant

faire un pas pour monter, nous en reculons deux, malgré le secours de nos bâtons», και A. Pezant, *Voyage pittoresque à Pompeï, Herculanium, au Vésuve, à Rome et à Naples*, Cretaine Libraire, Paris, 1839, σ. 271: «Il nous fallut donc monter à pic dans ces scories, qui s'éboulaient sous nos pieds, où nous enfoncions à mi-jambes, et où à chaque instant nous perdions en rétrogradant la moitié des pas que nous avions faits».

62 W. Hamilton, *Supplement to the Campi Phlegraei being an account of the great eruption of Mount Vesuvius in the month of August 1779, communicated to the Royal Society of London*, Naples, 1779.

63 Το μόνο βιβλίο του που μπόρεσα να εντοπίσω, το *Storia e fenomeni del Vesuvio esposti dalla sua origine sino al 1767*, Campo Donato, Napoli, 1768, είναι προγενέστερο της έκρηξης του 1779. Για τη μαρτυρία του ωστόσο, τη σχετική με τα γεγονότα του 1779, βλ. σημ. 64 και 66.

64 Βλ. λ.χ. το *Voyage Pittoresque ou description des royaumes de Naples et de Sicile*, Paris, 1781-1786 του Jean Claude Richard de Saint-Non, όπου οι αναφορές στις εκρήξεις του Βεζουβίου βασίζονται αποκλειστικά στις αποτυπώσεις ειδικών μελετητών του φαινομένου, και μεταξύ αυτών και των Hamilton και Della Torre. Βλ. επίσης: C. Flandin, *Études et souvenirs de voyages en Italie et en Suisse, Naples, le Vésuve, les volcans, Rome, Venise, Constance, Pfeffers, les Alpes*, τόμ. 1, Au Dépôt Central des meilleures productions de la Presse, Paris, 1838, σσ. 76-83, και M. Mastraca, *Le Vésuve et ses principales éruptions depuis 79 jusqu'à nos jours*, τόμ. 2, Typographie de Giroux et Vialat, Paris, 1842, σσ. 14-17.

65 Ραγκαβής, ό.π., σ. 300.

66 Το παράθεμα, από τον Saint-Non, ό.π., τόμ. 1, σσ. 202-203. Αναφορά στη συγκε-

κριμένη έκρηξη θα κάνει και ο Δουμάς στο *Le Corricolo* (ό.π., σ. 241). Όσο για εκείνη κατά την οποία ο ποταμός της λάβας «εξετάθη επί επτά μίλια από της πηγής μέχρι της εκροής του εις την θάλασσαν» (Ραγκαβής, ό.π., σ. 300) –μια από τις πλέον καταστροφικές και αξιοσημείωτες, εξαιτίας αυτού του γεγονότος, των νεότερων χρόνων–, θα πρέπει να διορθωθεί η χρονολογία της κατά έναν αιώνα, καθώς, όπως περιγράφουν όλα τα χρονικά, συνέβη στα 1631 και όχι στα 1731, σύμφωνα με τη διήγηση του... «φυσιοδίφη των τριών βασιλείων» Φόστερ. Βλ. Saint-Non, ό.π., σ. 184, D' Arthenay, «Journal d'observations, dans les differens voyages qui ont été faits pour voir l'éruption du Vésuve», *Mémoires de mathématiques et de physique, présentés à l'Académie royale des sciences par divers sçavans, et lus dans ses assemblées*, τόμ. 4, Paris, 1763, σσ. 207-208, και J. de La Lande, *Voyage d'un françois en Italie fait dans les années 1765 et 1766*, τόμ. 7, Venise, 1769, σσ. 155-158.

67 Ραγκαβής, ό.π., σ. 296.

68 Ch. Dupaty, *Lettres sur l'Italie en 1785*, τόμ. 2, De Senne, Paris, 1788, σ. 210. Πρβλ. επίσης τα όσα σημειώνει την ίδια περίπου εποχή ο Goethe, όταν και αυτός θα βρεθεί στη Νάπολη κατά τη διάρκεια της διετούς παραμονής του στην Ιταλία: «Sous le ciel le plus pur, la terre la plus instable; les ruines maudites, affreuses, d'une inconcevable opulence; des eaux bouillantes, des grottes exhalant le souffre, des montagnes de scories s'opposant à la vie des plantes, des espaces nus et tristes, puis enfin une végétation sans cesse luxuriante, qui pénètre partout où elle peut, s'élève sur tout ce qui est mort, autour des lacs et des ruisseaux, et maintient même une magnifique forêt de chênes sur les parois d'un ancien cratère.

C'est ainsi qu'on est ballotté entre les événements de la nature et de l'histoire. On voudrait réfléchir et l'on s'en trouve incapable. Cependant le vivant s'abandonne à la joie et nous n'y avons pas manqué»: Goethe, *Oeuvres*, τόμ. 9, Hachette, Paris, 1862, σσ. 236-237. Βλ. ακόμη: M. Mastraca, ό.π., τ. 1, σ. VII.

69 «Το τραγικόν εκείνο θέαμα μ' εσπίαρξεν την καρδίαν, και ερρίφθην τυφλώς διά της ρευστής λάβας. Αλλ' εν ω όλοι μ' ενόμιζον απολεσθέντα, διέβην, ήρπασα την νέαν εις τας αγκάλας μου, και επιστρέψας διά της αυτής φλεγόμενης οδού, την έφερα προς τους γονείς της, μόλις καύσας επιπολαίως τους πόδας μου. Έκτοτε διά πολλών άλλων δοκιμών επείσθην ότι, εν ω είναι ρευστή ακόμη η λάβα, η επιφάνεια αυτής όμως διά της επαφής της ατμοσφαιρας τόσοσν συμπίγγνυται, ώστε βαρέα σώματα δύνανται να διέλθωσιν επ' αυτής χωρίς να βυθισθώσιν» (Ραγκαβής, ό.π., σσ. 309-310). Πρβλ. και: «Je désirais approcher du point où la lave jaillit de la montagne. Mon guide assurait qu'elle s'y formait tout de suite une voûte et un toit sur lequel il s'était tenu souvent. Pour voir et pour éprouver aussi la chose, nous remontâmes la montagne, afin d'arriver à ce point par derrière. [...] nous arrivâmes enfin sur la voûte dure, roulée comme de la bouillie, mais elle s'étendait si loin en avant qu'elle nous empêchait de voir sortir la lave. Nous essayâmes de faire encore une vingtaine de pas, mais le sol devenait toujours plus brûlant; une vapeur insupportable, étouffante, qui obscurcissait le soleil, tourbillonnait; le guide, qui me précédait, se retourna bientôt, me saisit, et nous nous arrachâmes à ce bouillonnement infernal» (Goethe, ό.π., σ. 263).

70 Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο σημείο αυτό το σχετικό σχόλιο για την υπεροχή,

ως προς τη φήμη του, του Βεζούβιου ένα-ντι της Αίτνας, καθώς φέρνει στον νου αντίστοιχη επισήμανση στο οδοιπορικό του Δουμά. Βλ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 314: «—Ωραίοι όροι, είπον, η Αίτνα. Πολύ μεγαλοπρεπέστερον του Βεσουβίου. Αι εκρήξεις του εισίν αναμφιβόλως συνεχείς και περίφημοι καθώς και εκείνου. —Η Αίτνα είχε την ατυχίαν να μη καταχώση πόλεις ως την Πομπηϊαν και το Ηράκλειον, είπεν ο Φόστερ, κινών πενθίμως την κεφαλήν. Η δόξα επί της γης είναι συνήθως η τιμή των μεγάλων κακουργημάτων». Πρβλ. Dumas, *Le Corricolo*, σσ. 240-241: «[...] quoique les véritables débuts du Vésuve dans sa carrière volcanique datent à peine de l'an 79, c'est-à-dire d'une époque où l'Etna était déjà vieux, [...] il a si bien profité de son admirable position et de sa magnifique mise en scène, [...] qu'il a presque effacé la gloire du roi des volcans, du redoutable Etna, [...] il s'est révélé au monde par un coup de maître. [...] répandre la terreur et la nuit sur une immense étendue; [...] supprimer deux villes telles qu'Herculanum et Pompeïa; [...] ce n'est pas trop mal pour un volcan qui commence». Την Αίτνα θα επισκεφθεί πολλά χρόνια αργότερα και ο Ροΐδης, αποτυπώνοντας τις εντυπώσεις του στις «Αιτναίες αναμνήσεις» (*Παρθενών* 35, 15-12-1873, σσ. 393-398), των οποίων διασώζεται δυστυχώς μόνο το πρώτο μέρος, καθώς διακόπτεται η κυκλοφορία του περιοδικού. Έτσι δεν θα σταθεί δυνατόν, όπως υπόσχεται στο τέλος του άρθρου του, να μας συμπαρασύρει «εις τας αβάτους κορυφάς, ένθα τελείται ο μυστηριώδης υμέναιος του πυρός μετά της χιόνος».

71 Ορισμένα οδοιπορικά αυτής της περιόδου καταγράφουν αληθινά περιστατικά αυτοχειρίας με ήρωες ξένους ταξιδιώ-

τες, Άγγλους ή Γάλλους. Βλ. σχετικά: E. A. Classens de Jongste, *Souvenir d'une promenade au mont Vésuve*, Borel et Bompard, Naples, 1841, σσ. 14-15: «Interrogez encore le solitaire: si dans sa petite chapelle il a fini ses prières, il vous contera peut-être tout bas, et après vous avoir regardé fixement, l'histoire et le nom de cet Anglais, qui en l'an 1809 se précipita, avec un rire éclatant et moqueur, dans l'ouverture mugissante de l'abyme de feu, et d'où soudain une voix étrange, inconnue s'écria: *Mystère!!!*» και σ. 58: «L'ermite...conserve soigneusement un gros livre sur lequel les voyageurs inscrivent ordinairement leurs noms. Plusieurs de ces inscriptions sont accompagnées de quelques lignes de prose ou d'un petit morceau de poésie. ...Celui qui a tracé ce *tableau du Vésuve* se rappelle avoir lu un jour avec attendrissement une douzaine de vers sur *Gautrey*, ce malheureux français qui se précipita volontairement, il y a quelques années, dans le Vésuve, qui deux jours après revomit les souliers de sa victime». Για τον γάλλο αυτόχειρα, βλ. επίσης: L. Valentin, *Voyage en Italie fait en l'année 1820*, *ό.π.*, σ. 24, και M. Mastraca, *ό.π.*, τόμ. 1, σσ. 27-28.

72 Η αρνητικά δοσμένη φυσιογνωμία του άγγλου ταξιδιώτη είναι πολύ συχνό φαινόμενο στα οδοιπορικά των γάλλων ταξιδιωτών, ιδιαίτερα μάλιστα σε μια εποχή —μετά τους ναπολεόντειους πολέμους— που η χρήση εθνικών στερεοτύπων εκατέρωθεν εξακολουθεί να είναι σε έξαρση, αφήνοντας το ανεξίτηλο αποτύπωμά της και στη λογοτεχνία. Βλ. ενδεικτικά: J. A. de Gourbillon, *Voyage critique à l'Etna*, τόμ. 1, P. Mongie, Paris, 1820, σ. 24: «Une assez bonne partie de la population britannique passe annuellement dans cette ville [Naples]. Au reste, les Anglais font ici ce qu'ils font partout ailleurs: ils dépensent

beaucoup, courent beaucoup, s'ennuient fort, et doublent le prix des auberges». B. Ducos, *ό.π.*, σ. 201, όπου καταγράφεται το διπλωματικό επεισόδιο που προκάλεσαν με τη στάση τους στο Ερημητήριο του Βεζούβιου άγγλοι στρατιωτικοί. Joseph d'Estourmel, *Souvenirs de France et d'Italie dans les années 1830, 1831 et 1832*, Crapelet, Paris, 1848, σσ. 77-78: «J'ai fait connaissance avec un Anglais [...]. Cet Anglais termine ici son tour d'Europe et s'apprête à repartir après avoir impassiblement exploré, ou plutôt traversé vingt pays différents et indifférents. Il n'aime véritablement que la chasse; quand je lui parle antiquité, il me répond bécasse». R. C. [=Romain Colomb], *Journal d'un voyage en Italie et en Suisse pendant l'année 1828*, Verdière, Paris, 1833, σσ. 167-168: «les Anglais vivent seuls ou entre eux; on ne les recherche pas; une certaine bizarrerie de caractère, fait que les relations avec eux sont difficiles ou de courte durée. [...] Bien qu'ils l'enrichissent, l'Italie déteste les Anglais. La hauteur, le dédain affecté de beaucoup d'entre eux, leur arrogance, à la fois répulsive et vulgaire, leur ont fait en Europe de nombreux ennemis». Camille Dareste De la Chavanne, *Royaume de Naples* (πρόκειται για τον 2ο τόμο του εξάτομου *L'Italie, la Sicile, les Iles Éoliennes, l'Ile d'Elbe, la Sardaigne, Malte, l'Ile de Calypso, etc.*, *ό.π.*, (σημ. 45), σ. 16: «Souvent de riches Anglais se dirigent vers cette partie de la ville, font arrêter leur voiture en face d'un vendeur de macaroni, ils payent le contenu d'une ou deux chaudières, et les font distribuer au peuple qui les mange avec les doigts, dont ils se servent avec une adresse particulière. Ces Anglais rient beaucoup de la complaisance des estomacs napolitains, qui ne refusent jamais rien». Βλ. τέλος τη σκωπτική αναφορά στις σεξουαλικές ιδιαιτερότητες των άγγλων

ταξιδιωτών στο υπό μορφή επιστολής, άκρως πορνογραφικό, οδοιπορικό του Th. Gautier: *Lettre à la présidente. Voyage en Italie* (1850), Imprimerie du Musée Secret du Roi de Naples, Naples, 1890, σ. 14. Θα πρέπει να σημειωθεί πως ο σκωπτικός σχολιασμός του Άγγλου ανιχνεύεται συχνά και σε άλλης υφής –πλην των οδοιπορικών– κείμενα της γαλλικής λογοτεχνίας. Βλ. λ.χ. την αναφορά του Mérimée στην *Colomba* (1840) (Prosper Mérimée, *Colomba*, Gallimard et Librairie Générale Française, Le livre de Poche, Paris, 1964, σ. 317): «C'est à cette classe de voyageurs mécontents qu'appartenait miss Lydia, fille unique du colonel. La Transfiguration lui avait paru médiocre, le Vésuve en éruption à peine supérieur aux cheminées des usines de Burmingham», αλλά και τα άφθονα σχόλια στο «La Jettatura», το ναπολιτάνικο αφήγημα του Th. Gautier (1856). Βλ. τέλος το *Physiologie de l'Anglais à Paris* του Ch. Marchal (Fiquet, Paris, 1841), μια στερεοτυπική καταγραφή νοοτροπιών και συμπεριφορών του Άλλου, δοσμένη με δηλητηριώδες χιούμορ. Υπάρχει βέβαια και η άλλη όψη του νομίσματος, ο σχολιασμός και η διακωμώδηση των Γάλλων από τους Άγγλους, καθώς στερεότυπα εθνικών χαρακτήρων κυκλοφορούν ευρύτατα ένθεν και ένθεν της Μάγχης. Και δεν είναι λίγα τα οδοιπορικά των άγγλων ταξιδιωτών που επιφυλάσσουν παρόμοιες φιλοφρονήσεις για τους άσπονδους φίλους και γείτονές τους. Ο περιορισμένος χώρος δεν μου επιτρέπει μια διεξοδικότερη αναφορά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χαρακτηριστική μαρτυρία του Chateaubriand, στο *Essai sur la littérature anglaise*, που κάνει λόγο για την καρικατούρα του Γάλλου όπως αυτή αποτυπωνόταν στην αγγλική σκηνή στα τέλη του 18ου αι., θεωρώντας την άδικη, σε μια εποχή μάλιστα που η γαλλική κοι-

νωνία βίωνε με ένταση το φαινόμενο της αγγλομανίας. «Quand nous devînmes enthousiastes de nos voisins, quand tout fut anglais en France, chiens, chevaux, jardins et livres, les Anglais par leur instinct de haine contre nous, devinrent anti Français; plus nous nous rapprochions d'eux, plus ils s'éloignaient de nous. Livrés à la risée publique sur leur théâtres, on voyait dans toutes les parades de John Bull un Français maigre, en habit vert-pomme, chapeau sous le bras, jambes grêles, longue queue, air de danseur ou de perruquier affamé; on le tirait par le nez et il mangeait des grenouilles. Un Anglais sur notre scène est toujours un milord, ou un capitaine, héros de sentiment et de générosité» (δανείζομαι το παράθεμα από τον P. Lafargue, *ό.π.*, σημ. 32, σ. 600). Επιβιώσεις αυτής της καρικατούρας συναντά κανείς βέβαια και αργότερα, καθώς είναι γνωστή η αντοχή των στερεοτύπων στον χρόνο. Για τα φαινόμενα της αγγλομανίας/αγγλοφοβίας και της γαλλομανίας/γαλλοφοβίας αντίστοιχα και τις ενδιαφέρουσες διακυμάνσεις τους στον χρόνο, βλ. Jean-Paul Berthaud – Alan Forrest – Annie Jourdan, *Napoléon, le monde et les Anglais. Guerre des mots et des images*, Autrement, collection Mémoires, no 107, Paris, 2004.

73 Εδώ συναντάμε βέβαια το κλασικό κλισέ για την αδυναμία των Άγγλων στα στοιχήματα. Βλ. λ.χ.: Γρ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Ερμής, 1989, σσ. 177, 183 και 188, και Ιάκ. Πιτσιπιός, *Η ορφανή της Χίου ή ο θρίαμβος της αρετής. Ο πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνας*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1995, σ. 274. Βλ. επίσης: *Πανδώρα* 34 (15-8-1851), σ. 824 («Αλέκτωρ») και 36 (15-9-1851), σ. 874 («Στοιχήμα Άγγλου»).

74 Ραγκαβής, *ό. π.*, σ. 311

75 Στον ελληνικό χώρο, βλ. λ.χ.: Γρ. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σσ. 175-181.

76 Βλ. σημ. 72.

77 Ch. Marchal, *Physiologie de l'Anglais*, *ό.π.* (σημ. 72), σ. 32.

78 Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 306.

79 Βλ. σημ. 72.

80 Βλ. *Παρθενών* 31 (1-10-1873), σ. 270.

81 Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 310.

82 «Ω, πιστεύσατέ με» θα πει ο Καρ-τουόρθ αναφερόμενος στον Byron «ας αφήσωμεν τους ποιητάς και τας φαντασίας των· είναι έργον των όλα να τα ευρίσκωσι θαυμασιώτατα. Είναι τόσο εύκολοι των υπερθετικών αι ομοιοκαταληξίαι! Σας βεβαιώ, είδον χιλιάκις τον ήλιον να ανατέλλη εις τα κυνήγια μου· αλλά βεβαιωθήτε, ή κίτρινος ή κόκκινος φαίνεται, είναι πάντοτε ο ήλιος και τίποτε περισσότερον». Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 305.

83 A. Dumas, *Le capitaine Aréna*, τόμ. 1, Béthune, Paris, 1842, σσ. 120-121.

84 A. Dumas, *Le Corricolo*, *ό.π.*, σ. 242.

85 Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 310.

86 Πιστεύω μ' άλλα λόγια πως η παρουσία των Άγγλων στο συγκεκριμένο διήγημα ξεφεύγει από το συνηθισμένο πλαίσιο της ραγκαβικής διηγηματογραφίας και δεν εξυπηρετεί στόχους παρόμοιους με εκείνους που περιγράφει σε μελέτημα της η Σ. Ντενίσση. Βλ. S. Denissi, «The image of Britain in the literary magazine *Pandora*» (1850-1872), *Κάμπος* (Cambridge Papers in Modern Greek) 5 (1997), σσ. 43-44.

87 Το ίδιο και ο Φόστερ μπροστά στον κρατήρα του ηφαιστείου Μάουνα-Ρόα των Σανδβίχων νήσων [Sandwich islands]: «Η αντανάκλασις της γιγαντιαίας ταύτης καμίνου επί της πέριξ χιόνος και επί του ουρανού ήτον αληθώς καταπληκτική. Αλλ' όταν μετ' ολίγας στιγμάς ήρχισε ν' ανατέλλη ο ήλιος πέραν του ωκεανού, ότε εις το φως του ανεφάνησαν τα πέριξ ημών παράδοξα αντικείμενα,

συνημμένα εις ενότητα μεγαλοπρεπή, και ως ανθαμιλλώμενος προς του Ηφαιστείου τας φλόγας, εφάνη φλογιζόμενος όλος ο ουρανός, και ο ωκεανός επιρώθη ως αχανής φλογών έκτασις, τότε μας εφάνη ότι ευρισκόμεθα εις το κέντρον απεράντου πυρκαϊάς, ότι η φύσις όλη επιρπολείτο, και εκλίναμεν τας κεφαλάς υπό το αίσθημα της μεγαλουργίας της πλάσεως». Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 304.

88 J. Voisine, «Le volcan de René», *French Studies* 2 (Απρίλιος 1951), σσ. 149-153.

89 «Un jeune homme plein de passions, assis sur la bouche d'un volcan, et pleurant sur les mortels dont à peine il voyoit à ses pieds les demeures, n'est sans doute, ô vieillards! qu'un objet digne de votre pitié; mais quoi que vous puissiez penser de René, ce tableau vous offre l'image de son caractère et de son existence: c'est ainsi que toute ma vie j'ai eu devant les yeux une création à la fois immense et imperceptible et un abîme ouvert à mes côtés», σημειώνει χαρακτηριστικά ο ήρωας του ομώνυμου μυθιστορήματος του Chateaubriand που εκδόθηκε αρχικά, στα 1802, ως μέρος του *Génie du Christianisme*, και λίγο αργότερα, στα 1805, αποχωρίστηκε για να ενωθεί οριστικά με την *Atala*. Βλ. Chateaubriand, *Oeuvres romanesques et voyages*, *ό.π.*, τόμ. 1, σσ. 124-125. Αλλά και στην *Corinne* της Mme de Staël (*ό.π.*, σσ. 293-294) αποτυπώνεται αυτή η ιδιαίτερη αναστάτωση που βιώνει ο ρομαντικός ήρωας μπροστά στις δυνάμεις της φύσης: «Ce phénomène du Vésuve cause un véritable battement de cœur [...] tout notre être est agité par cette puissance de la nature, dont les combinaisons sociales nous avaient distraits longtemps; nous sentons que les plus grands mystères de ce monde ne consistent pas tous dans l'homme, et qu'une force

indépendante de lui le menace ou le protège, selon des lois qu'il ne peut pénétrer»· και αλλού πάλι (σσ. 300-301): «Cette histoire du monde où les époques se comptent de débris en débris, cette vie humaine dont la trace se suit à la lueur des volcans qui l'ont consumée, remplit le cœur d'une profonde mélancolie». Να θυμίσουμε εδώ ότι ο Ραγκαβής είναι μεταξύ των συνδρομητών της πρώτης ελληνικής έκδοσης της *Κορίννας* στα 1835, σε μετάφραση Ε. Α. Σίμου. Βλ. σχετικά: Αλέξης Πολίτης, «Η μετάφραση της *Κορίννας* στα 1835. Η ώρα της πεζογραφίας», στο: *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, *ό.π.*, σ. 213.

90 Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 317.

91 Ρήγας, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, επιμ. Π. Σ. Πίστας, Ερμής, 1971, σ. 14.

92 Π. Σούτσος, *Ποιήσεις*, τόμ. 1, Ναύπλιο, 1831, σ. 16. Ηφαιστείο θα επιστρατεύσει και ο Ιάκ. Πιτσιπός στην *Ορφανή της Χίου*, και συγκεκριμένα τον Βεζούβιο, προκειμένου, στην περίπτωση του, να υπογραμμίσει τον «καταχθόνιον θυμόν της φριαττούσης Λοξάνδρας». Βλ. σχετικά: Ιάκ. Πιτσιπός, *ό.π.*, σ. 162: «Όστις δεν είδε το βουνόν του Βεσουβίου καθ' ην στιγμήν εκρεύγεται τας καταχθονίους φλόγας [...] δεν δύναται να φαντασθή τον καταχθόνιον θυμόν της φριαττούσης Λοξάνδρας, όταν έμαθε την μετά του Αλεξάνδρου απροσδόκητον έλευσιν της Ευλαλίας».

93 Chateaubriand, *Mémoires d'Outre-Tombe*, τόμ. 1, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1966, σ. 599.

94 Chateaubriand, *Oeuvres romanesques et voyages*, *ό.π.*, τόμ. 2, σ. 1469. Βλ. επίσης: Α. Pezant, *ό.π.*, σ. 21 : «N'y a-t-il point encore d'autres enseignements à puiser dans le spectacle de cette grande montagne dévastatrice, symbole de la

destruction, de la mort et du néant? Eh oui! Tout esprit sérieux et qui sait s'élever dans le domaine des saines méditations peut apprendre là combien toutes les choses de ce monde sublunaire sont fragiles, périssables; et que l'enivrement, la déception grossière des sens peuvent seuls faire accroire à l'homme que sa destinée d'un jour doit s'agiter dans le cercle étroit de la vie présente, en s'attachant uniquement au fantôme de ses faux biens et à tous ces plaisirs tumultueux ainsi qu'au torrent de ces jouissances vives, désordonnées, dont le charme trompeur, fugitif, éphémère est toujours suivi de l'aiguillon d'une douleur amère». R. C.[=Romain Colomb], *ό.π.* (σημ. 72), σ. 166 : «Je me promène pendant deux heures sur le sentier étroit qui tourne autour du cratère. Là, naissent les grandes pensées, quand on songe où l'on est, ce qui a été et ce qui pourra y être un jour». E. Alletz, *Harmonies de l'intelligence humaine*, Parent-Desbarres, Paris, 1846, σσ. 284-288: «La question de la vie future est posée au dehors de vous par le volcan, cette voix terrible de la nature: au dedans de vous par une crainte vague que la plus forte volonté ne maîtrise pas. Un rapprochement involontaire se fait dans votre esprit entre cet abîme de flammes et de bitume, cette nuit de confusion et d'horreur qui vous environne, et les images qu'on se fait du gouffre des peines éternelles».

95 Βλ. σχετικά: Anne Marie Jaton, *ό.π.*, σ. 8: «Naples, ville chaotique et grouillante, antithèse presque parfaite de l'ordre, de la raison et du "progrès", est honnie par la plupart des voyageurs du siècle des Lumières. Elle attirera et troublera ceux qui –comme Goethe en Allemagne et Dupaty en France– sont les précurseurs et les initiateurs de la nouvelle

lecture de l'Italie». Βλ. επίσης: E. Kanceff, «La "découverte" de la Sicile et les origines du romantisme» στο: *Vers l'Orient par la Grèce: avec Nerval et d'autres voyageurs*, Klincksieck, Paris, 1993, σσ. 29-38. Στο μελέτημα αυτό, μέσα από μια πλειάδα ταξιδιωτικών κειμένων ευρωπαϊών ταξιδιωτών των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αι. και των αρχών του 19ου, με εντυπώσεις από τη Σικελία και το ηφαίστειό της ειδικότερα, ο συγγραφέας επισημαίνει τη σημασία της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας στη διαδικασία μετασχηματισμού νοοτροπιών και συμπεριφορών στα χρόνια του προρομαντισμού.

96 Ch. Dupaty, *ό.π.*, σσ. 206 και 211. Το βιβλίο του Charles Dupaty, νομικού και φίλου του D'Alembert, θα γνωρίσει τεράστια επιτυχία (το μαρτυρούν οι απανωτές εκδόσεις του) και θα αποτελέσει την ταξιδιωτική βίβλο όλων εκείνων των αισθαντικών ψυχών που θα εκδράμουν στη γειτονική χώρα στα χρόνια του ρομαντισμού, αναζητώντας την Ιταλία της Κορίννας και του Οσβάλδου, των περίφημων ηρώων της Mme de Staël. Είναι πολύ χαρακτηριστικά τα όσα διαβάζουμε στα 1820 στο *Antiquités des environs de Naples et dissertations qui y sont relatives* (Imprimerie Française, Naples, 1820, σ. 196) του J. L.[e] R.[iche]: «Les lettres de Dupati, étant pour les femmes qui viennent en Italie, ce qu'est un bouquet pour une élégante qui va au bal, dit le Général, je parie que ma sœur a eu la prévoyance de se munir du joli petit format de ce grave philosophe. Mon oncle a l'ouïe tellement endurcie par le bruit du canon, répliqua en riant Mlle Hortense, et a l'odorat si émoussé par l'odeur de la poudre, qu'il fuit également et le son de la flûte et le parfum du muguet». Για τον Dupaty κάνει λόγο και ο Chateaubriand,

σε μια ενδιαφέρουσα επισκόπηση των ταξιδιωτικών κειμένων που αφορούν τη Ρώμη και τους κατοίκους της. Εκκινώντας από τον Rabelais και φθάνοντας στα ταξιδιωτικά των συγχρόνων του, θα αφιερώσει λίγες αράδες και στον Dupaty, επισημαίνοντας την καινοτόμο, ρουσοϊκής έμπνευσης, φυσιογνωμία του οδοιπορικού του. Βλ. Chateaubriand, *Mémoires d'Outre-Tombe*, τόμ. 2, ό.π., σ. 250: «On s'aperçoit par un reflet que l'éloquence du style descriptif [de Dupaty] est née sous le souffle de Rousseau, *spiraculum vitae*. Dupaty touche à cette nouvelle école qui bientôt allait substituer le sentimental, l'obscur et le maniéré, au vrai, à la clarté et au naturel de Voltaire».

97 Όπως λ.χ. του E. A. Classens de Jongste, που θα σημειώσει στα 1841: «[...] sur le sommet solitaire du Vésuve, là où la nature réunit, pour la peinture et la poésie, tant de terreurs sublimes, tant de choses funèbres, il est aussi un langage passionné, une haute éloquence cachée qui plait au cœur de bien des hommes, et que la seule méditation peut comprendre. Il y a dans l'organisation morale de certains êtres un instinct secret qui les met en rapport avec les grandes scènes d'une nature au caractère sombre, irritée, terrible. C'est ainsi que le tableau riche de lugubres beautés de cet enfer qui, par son caractère, fume sans cesse, et dont la crête lance encore quelquefois vers le ciel de fantastiques serpents de flamme, a toujours renfermé des harmonies pleines de mystères, des convenances plus ou moins intimes avec la mélancolie de nos idées [...]»: *Souvenirs d'une promenade au mont Vésuve*, ό.π., σσ. 20-21. Αλλά και ο Δουμάς, περιγράφοντας την ανάβασή του στον κρατήρα της Αίτνας, γράφει χαρακτηριστικά (*Le Speronare*, Desjonquères,

Paris, 1988, σ. 160): «enfin, le cratère immense, mugissant, plein de flammes et de fumée; sur sa tête le ciel, sous ses pieds l'enfer; un tel spectacle nous fit tout oublier, fatigues, danger, souffrances. J'admirais entièrement, sans restriction, de bonne foi, avec les yeux du corps et les yeux de l'âme. Jamais je n'avais vu Dieu de si près, et par conséquent si grand. Nous restâmes une heure ainsi, dominant tout le vieux monde d'Homère, de Virgile, d'Ovide et de Théocrite, sans qu'il vint à Jadin ni à moi l'idée de toucher un crayon, tant il nous semblait que ce tableau entraît profondément dans notre cœur et devait y rester gravé sans le secours de l'écriture ou du dessin».

98 E. Quinet, *Allemagne et Italie. Philosophie et Poésie*, Desforges, Paris-Leipzig, 1839. Το απόσπασμα προέρχεται από την έκδοση του 1846, Desforges, Paris, σσ. 200-201. Στερεότυπες περιγραφές του Βεζούβιου ή της Αίτνας, συχνά ανυπόγραφες, συναντά κανείς και στον περιοδικό τύπο της εποχής. Βλ. λ.χ.: «Une promenade de jour au Vésuve», *Magasin Pittoresque* 27 (1846), σσ. 211-214. Εκεί μεταξύ άλλων διαβάζουμε (σ. 212): «Une douce et lointaine mélancolie ennoblit encore le sentiment de l'admiration. On arrive ainsi tout ému, tout frémissant, au sommet, et, pour ainsi dire, au dessus de soi-même». Ας προστεθεί εδώ, τέλος, ένα οδοιπορικό που εικονογραφεί απόλυτα τα ταξιδιωτικά στερεότυπα της εποχής και δημοσιεύεται στα 1849 στην *Εντέρπη*, με τη μορφή τριών επιστολών, με τα αρχικά Φ. Ρ. [=Φωκίων Ρωκ]. Πρόκειται για το «Περιήγησις εις Ιταλίαν» (*Εντέρπη* 49-51, σσ. 593-596, 612-614 και 640-643). Και εδώ έχουμε την κλασική νυχτερινή άνοδο στον Βεζούβιο με ενδιαμέση στάση για ανάπαυση στο Ερμητήριο. Ξεχωρίζει

μόνο η περιγραφή του κρατήρα, καθώς ξεφεύγει από τις συνηθισμένες αποτυπώσεις: «Φθάσας εις του κρατήρος το χείλος, εθαύμασα ιδών τον εξερχόμενον κυανοειδή καπνόν. Εφαινετο ως εν των μεγάλων εκείνων κυπέλλων με *punch* τα οποία περιγράφει ο Όφφμαν εις τα φαντασιώδη διηγήματά του» (σ. 594).

99 J. A. de Gourbillon, *ό.π.*, σ. 359.

100 Αναφέρω ενδεικτικά, στην κατηγορία αυτή, τα ακόλουθα άρθρα: «Περί ηφαιστειών ή πυριπνών ορέων», *Ανθολογία των κοινωφελών γνώσεων* 6 (Απρίλιος 1837), σσ. 83-86. Το μεγαλύτερο μέρος του άρθρου αυτού αναδημοσιεύεται στην *Αποθήκη των ωφελίμων γνώσεων* 90 (Ιούνιος 1844), σσ. 90-91, με τον ίδιο τίτλο και τη σημείωση «Εκ του *Παιδαγωγού*». «Εκρήξεις του Βεσουβίου του 1835», *Αποθήκη των ωφελίμων γνώσεων* 8 (Αύγουστος 1837), σσ. 127-128. «Αι βράζουσαι πηγαί της Ισλανδίας», *ό.π.*, 9 (Σεπτέμβριος 1837), σσ. 135-136. «Έκρηξις του ηφαιστείου όρους της Κιλωείας, εις την νήσον Χαουάην», *ό.π.*, 59 (Νοέμβριος 1841), σσ. 172-173. «Η πρώτη έκρηξις του Βεσουβίου», *ό.π.*, 70 (Οκτώβριος 1842), σσ. 152-153 (με τη σημείωση: «Το επόμενον άρθρον έπεμψε μεταφράσας ο γνωστός εις την πόλιν ταύτην Ι. Ισιδωρίδης Σκυλίτσης»). «L'Islande et le mont Hécla», *Magasin Pittoresque* 27 (1834), σσ. 211-212. «Le Vésuve», *ό.π.*, 44 (1838), σσ. 350-351. «Histoire du Vésuve», *ό.π.*, 42 (1840), σσ. 332-335. «Nouvelles éruptions du Vésuve, en 1835», *Archives des découvertes et des inventions nouvelles faites dans les Sciences, les Arts et les Manufactures, tant en France que dans les pays étrangers pendant l'année 1835*, Paris, 1836, σσ. 29-31.

101 Όπως αποτυπώσεις εξορμήσεων φνσιοδιδικτικού χαρακτήρα. Βλ. λ.χ.: Albert-Montémont, «Des volcans en général, et

plus spécialement du Vésuve et de l'Etna», *Bulletin de la Société de Géographie* 93 (Σεπτέμβριος 1841), σσ. 137-158, Hombres-Firmas (baron), «Souvenirs de voyage», (με εντυπώσεις από τον Βεζούβιο), *ό.π.*, 99 (Μάρτιος 1842), σσ. 205-212, και A. De Quatrefages, «Souvenirs d'un naturaliste. Les côtes de Sicile. L'Etna», *Revue des deux mondes* (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1847), σσ. 5-36. Βλ. επίσης την εκτενέ η περιγραφή του ηφαιστείου Μάουννα-Ρόα από το ημερολόγιο του βοτανόλογου David Douglas, που δημοσιεύεται στο *Companion to the Botanical Magazine*, τόμ. 2, London, 1836. Για το ίδιο ηφαίστειο γίνεται λόγος στο εκτενέστατο οδοιπορικό στα νησιά Sandwich («Les îles Sandwich») του A. Barrot, που δημοσιεύεται στη *Revue des deux mondes* (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1839), σσ. 289-320 και 521-546.

102 Η χρήση της εικόνας του ηφαιστείου και για άλλους λόγους απαντά επίσης ευρύτατα ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αι. Έτσι λ.χ., την Έκλα θα επιστρατεύσει ο Bernardin de Saint-Pierre προκειμένου να αναφερθεί στον Ναπολέοντα και τη σύγχρονή του γαλλική ιστορία, στον *Πρόλογο* της νέας έκδοσης του *Paul et Virginie* στα 1804. Βλ. Bernardin de Saint-Pierre, *Paul et Virginie*, Éd. Rencontre, Lausanne, 1961, σσ. 76-78. Αλλά και σε παραμυθιακού τύπου αφηγήσεις, η εικόνα του ηφαιστείου είναι παρούσα, όπως λ.χ. στη *Βασίλισσα του χιονιού* του Andersen (1845): «“Maintenant je m'en vais vers les pays chauds”, dit la Reine des neiges, “je veux y jeter un coup d'œil dans les marmites noires...” Il s'agissait des montagnes qui crachent le feu, l'Etna et le Vésuve comme on les appelle... “Je vais les blanchir; un peu! C'est de mon ressort. Cela fait bel effet sur les citronniers et les

vignes!"). Βλ. Andersen, *Oeuvres*, τόμ. 1, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1992, σ. 291. Και βέβαια το ηφαίστειο θα έχει την τιμητική του λίγα χρόνια αργότερα στο πολύ γνωστό *Ταξίδι στο κέντρο της γης* του Ι. Βερν (1864). Να σημειώσω εδώ παρενθετικά πως παραμύθι με θέμα τον Βεζούβιο θα συνθέσει, αρκετές δεκαετίες αργότερα, και ο δικός μας Δημ. Βουτυράς για το περ. *Παιδική Χαρά* 4 (20-11-1921), σσ. 51-52, με τίτλο «Ο Βεζούβιος και το κοντσοδαιμόνιο».

103 Οι απομακρυσμένοι και «εξωτικού» τύπου προορισμοί αποτελούν κοινό τόπο στα χρόνια της ρομαντικής εξόρμησης και του συνεπακόλουθου πριμιτιβιστικού συρμού και αποτυπώνονται και στην αφηγηματογραφία του Ραγκαβή. Στο νησί Κόρβο, για παράδειγμα, είχε στείλει τον ήρωά του ινδιάνο Chactas (*Les Natchez*) και ο Chateaubriand. Βλ. *Mémoires d'outre-tombe*, τόμ. 1, *ό.π.*, σ. 208: «J'ai supposé dans le manuscrit des Natchez que Chactas, revenant d'Europe, prit terre à l'île de Corvo [...]».

104 Ο Ραγκαβής λ.χ. δημοσιεύει στην *Εντέρη* 17 (1-5-1848), σσ. 13-17 και 18 (15-5-1848), σσ. 3-10, άρθρο με τίτλο «Η θαλασσοπλοΐα προς τας πολικάς θαλάσσας», με την ένδειξη «κατά τας γαλλικάς και αγγλικάς περιγραφάς». Βλ. επίσης, *ό.π.*, 66 (15-5-1850), σσ. 1006-1008, το ανυπόγραφο «Ο θαλασσοπόρος Κωκ».

105 *Εντέρη* 1 (1-9-1847), σ. 16. Παρόμοιου ενδιαφέροντος δημοσιεύματα υπάρχουν και σε άλλα τεύχη του περιοδικού. Βλ. σχετικά: *ό.π.*, 9 (1-1-1848), σ. 20, όπου γίνεται λόγος για την εμφάνιση νέου ηφαιστείου «εις Αμαγούραν, νήσον της Ωκεανίας, κειμένην 20 ώρας προς βορράν των νήσων Βαβάων», *ό.π.*, 46 (15-7-1849),

σσ. 523-525, «Επιτομή της επιστολής Πλινίου του Νεωτέρου, περί της πρώτης εκρήξεως του Βεζουβίου, και του θανάτου του θείου του, Πλινίου του Πρεσβυτέρου», *ό.π.*, 64 (15-4-1850), σσ. 937-944, «Περί ηφαιστείων ορέων», υπογρ. Ι. Κ.[αρασούτσας], *ό.π.*, 68 (15-6-1850), σσ. 1045-1048, «Περί ηφαιστείων εκρήξεων», υπογρ. Ι. Σ. Γ.[αλάτης].

106 Ο Δ. Τζιόβας, αναφερόμενος σε αυτή τη σύζευξη αλλά και στους διαμετρικά αντίθετους Φόστερ και Καρτουόρθ, θα μιλήσει για σύγκλιση ρομαντικού πάθους και βικτοριανού θετικισμού: Ραγκαβής, *ό.π.*, σσ. 103-106. Ωστόσο, με βάση όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, θεωρώ πως το θέμα των φιλολογικών συμφραζομένων στο συγκεκριμένο διήγημα είναι πολύπλοκότερο και το κέντρο βάρους μοιάζει να βρίσκεται από την άλλη πλευρά της Μάγχης, χωρίς αυτό βέβαια να αποκλείει και εμπλοκή παραμέτρων αγγλικής προέλευσης.

107 Καθώς, όπως επισημαίνει ο Δ. Τζιόβας: «Ο κόσμος του Ραγκαβή είναι ο κόσμος της περιπλάνησης και της αναζήτησης, της κίνησης και της καταδίωξης. Οι ήρωές του ταξιδεύουν συνεχώς με πλοία, με άμαξες και με σιδηρόδρομο, κατεβαίνουν σε ορυχεία, ανεβαίνουν σε κορυφές. Αναμειγμένοι διαρκώς σε κάποια περιπέτεια, ταξίδι ή περιήγηση σε όλα σχεδόν τα γεωγραφικά πλάτη και μήκη από τη Νέα Ζηλανδία ως την Αφρική και από την Αμερική ως την Ινδία έρχονται σε επαφή με άλλους λαούς και πολιτισμούς, δοκιμάζουν την ανισότητα, την αδικία, εκδηλώνουν όμως και τη φιλανθρωπία τους, τα πάθη τους και τον έρωτά τους»: Ραγκαβής, *ό.π.*, σσ. 22-23.

S O M M A I R E

VICKY CALANTZOPOULOU: “Sur les sommets” – *Le Corricolo* : Une rencontre volcanique entre A. R. Rangavis et A. Dumas.

Cette étude a pour objet de mettre à jour le contexte et les sources littéraires de la nouvelle de Rangavis intitulée «Sur les sommets» (1847). Son sujet, c'est un voyage d'agrément qui s'inscrit dans le cadre du voyage emblématique en Italie, destination qui, avec celle de l'Orient, est la plus recherchée pendant les années du romantisme. Le point de départ de cette étude fut le récit de voyage d'A. Dumas, *Le Corricolo*, mentionné dans le catalogue dans lequel Rangavis répertorie ses lectures des années 1846-1847. *Le Corricolo* pourrait bien constituer la source première de l'auteur phanariote car on retrouve dans les deux textes des éléments qui se recoupent. Sont également explorées d'autres voies possibles que l'auteur a pu suivre pour composer sa nouvelle sous-titrée «au sujet des volcans», au sein de laquelle apparaissent beaucoup des plus fréquents stéréotypes du romantisme européen. Ainsi, ce qui semble constituer le substrat de cette nouvelle, en dehors du récit de Dumas, ce sont des récits fictifs de l'époque romantique, et aussi des impressions de voyages, le tout étant enrichi d'éléments à caractère encyclopédique, puisés dans la presse grecque et étrangère.